

მზია მაგალობლიშვილი

ლელა მიქიაშვილი

ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ახალი და უახლესი ისტორიის განყოფილების უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

**ქუთაისი და მისი მოსახლეობა
(ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომიდან
„მოგზაურობა კავკასიაში“)**

ქუთაისის მოახლეობას, რომელიც 2 000 სულს აღემატება (სამხედრო პირების გამოკლებით), შეადგენენ ქართველები, სომხები, ებრაელები და რუსები; აქ მცირე რაოდენობით ცხოვრობენ აგრეთვე თურქები და ბერძნები.

თითქმის ყველა აქაური სომეხი ვაჭრობას მისდევს; ზოგიერთი მათგანი ლაიფციგშიც კი ჩადის. ბაზარში მათ ბევრი დუქანი აქვთ, სადაც ძირითადად ევროპულ, რუსულ და თურქულ მანუფაქტურულ ნაწარმს ყიდიან. ისინი ორი კონფესიის მიმდევარნი არიან: უდიდესი ნაწილი კათოლიკე სომხები არიან და მათ ეკლესიას, რომელიც სადღესასწაულო დღეებში მუდამ ხალხით სავსეა, მომსახურებას უწევენ კაპუცინი მამები; ეს უკანასკნელნი ასევე ზრუნავენ სკოლაზეც. ერთ-ერთ კვირადღეს, მესის დასრულების შემდეგ, ეკლესიიდან გამოსვლისას გამაოცა სომეხი ქალიშვილების ხილვამ, რომლებიც ნახევრად პირბადეჩამოფარებულები ბრუნდებოდნენ შინ. როგორც ნესი, მათ ქართველი ქალების მსგავსი მდიდრული ტანისამისი ეცვათ, თუმცა გარეგნობით, სახის ნაკვთებით, მათგან განსხვავდებოდნენ: სომეხ ქალებს კუპრივით შავი თმა და წარბები აქვთ, შედარებით ნათელი სახე, და შავი ფერის დიდრონი, სიცოცხლით სავსე თვალები. სახის ოვალი მათ არა აქვთ ისეთი ლამაზი, როგორც ქართველებს; ისინი ადრეულ ასაკშივე საგრძნობლად იმატებენ წონაში. სომხური ჯიშისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე სქელი და მკვრივი კისერი. კათოლიკე სომეხთა შორის ბევრია ბუნებით კეთილი ადამიანი.

სომხურ რიტზე მდგომი მათი თანამოძმენი კი, როგორც ამბობენ, ამგვარ ქებას არ იმსახურებენ: მათ მიიჩნევენ ხელმომჭირნე, ან-

გარებიან და თაღლით ადამიანებად, რომლებიც სახელს იმით იხვეჭენ, რომ ბევრ მუშტარს იზიდავენ. ეს სრულებითაც არ არის გადაჭარბებული შეფასება ისინი, ვინც ჩემზე ადრე წერდა ამ ხალხის შესახებ, ამ მხრივ გაცილებით უფრო მკაცრნი იყვნენ; უბედურია ხალხი, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე განიცდის ჩაგვრას, აღიარებს მისთვის საძულველ რელიგიას, მას, როგორც წესი, დევნიან, აბუჩად იგდებენ და ავინროვებენ დამპყრობლები საბოლოოდ ასეთი ხალხი აუცილებლად მხდალ, უნამუსო და თაღლით ერად ჩამოყალიბდება. ამ ჭეშმარიტების სავალალო მაგალითებს წარმოადგენენ ებრაელები ქრისტიანთა ბატონობის ქვეშ, ბერძნები, რომლებიც უკანასკნელ ხანებამდე თურქების ზეგავლენას განიცდიდნენ და სომხები – სპარსელები უღელქვეშ.

იაკობიტ[1] სომხებს ქუთაისში საკმაოდ ღარიბული ეკლესია აქვთ, რომელიც მმართველის სახლის გვერდით მდებარეობს. ეკლესიის გარშემო ძველი სასაფლაოა, რომელსაც ვაზის ტალავერი ფარავს, ეს უკანასკნელი კი რიონის ნაპირებამდეა გადაჭიმული და ამ ადგილებს დიდ სიგრილეს ფენს.

ქუთაისის ბაზრის დიდი ნაწილი უჭირავთ ებრაელებს, რომლებიც სინამდვილეში მხოლოდ გარეგნულად გვანან საკუთარ ხალხს. მათ დუქნებს რომ ჩაუარე, გავოცდი, როცა მათ სახეებში იგივე ნაკვთები, ამ ერისათვის დამახასიათებელი იგივე თვისებები აღმოვაჩინე, რაც პოლონელ ან ლიტველ ებრაელებში, თუმცა ჩაცმულობით ისინი ამ უკანასკნელთაგან საგრძნობლად განსხვავდებიან. ეს იმდენად შესამჩნევია, რომ ყოველ წუთს გგონიათ, თითქოს ნაცნობ სახეებს ხედავთ და ძალზე გიკვირთ, რომ ისინი გერმანულად არ საუბრობენ. უფრო ხშირად მათ არწივისებრი ცხვირი აქვთ, წაგრძელებული პირისახე, შავი ან წითური თმა-წვერი, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ლიტველი ებრაელებისათვის. თვალები შავი ფერისა აქვთ, ტანით კი არც ძალიან მაღლები არიან და არც ახოვანებით გამოირჩევიან. ატარებენ ქართულ ან სომხურ სამოსს, შავი ბატკნის ბენვის სპარსულ ქუდს. წვერს უშვებენ და საფეთქლებზე ორივე მხარეს თმის თითო გრძელი კულული აქვთ ჩამოშვებული. მათი უმრავლესობა ძველმანებისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადაცვლით არის დაკავებული და ა. შ. არ უყვართ არც მიძიმე შრომა, არც — საველე სამუშაოების შესრულება. ისინი თავის წინ დახვავებული წვრილმანი საქონლის შუაში ფეხმორთხმით მოკალათდებიან, თან კითხულობენ ბიბლიას და ბავშვებს ებრაულ ენას ასწავლიან, თუმცა ერთმანეთში მხოლოდ ქართულად საუბრობენ. მათ ქუთაისის ბაზრის თითქმის მთელი ერთი უბანი უჭირავთ. ევროპელი, რომელიც მიჩვეულია საკუ-

თარ თავზე დიდი წარმოდგენის მქონე პოლონელი ებრაელების სიც-ქვიტეს, ხმაურთანობას, სისწრაფეს, მონურ ქედმოხრილობას, აბეზარ ქცევას, დიდად გაკვირვებულია, რომ აქაური ებრაელები ძალზე წყ-ნარნი და მშვიდნი არიან და სხვა დანარჩენი ვაჭრებისაგან ნაკლებად გამოირჩევიან.

ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ ებრაელები, რომელნიც მანამდე იმერეთში საერთოდ არ იყვნენ, აქ მოიზიდეს მეფეებმა, ანუ “ცარებ-მა” (tzars), რომლებიც მათ მფარველობდნენ. ისინი ძირითადად ახალ-ციხიდან გადმოვიდნენ. ქუთაისის ეკლესიამ მათ მიწის ნაკვეთი გა-მოუყო მმართველის სახლთან ახლოს, სადაც ისინი დამკვიდრდნენ და სანაცვლოდ რენტას უხდიან ეგზარქოსს. მათ ძალიან ღარიბული სინაგოგა აქვთ, სადაც მხოლოდ რამდენიმე მერხი დგას კათედრის ირგვლივ. ინტერიერი ჩაბნელებულია, კედლები კი შეუღესავი. სხვა მხრივ იგი ძალზე წააგავს ლიტვურ სინაგოგებს.

ქვემოთ მე ვისაუბრებ ებრაელების სახელწოდების შესახებ, რომელიც ქართულად ისტორიულ ფენომენს წარმოადგენს.

იმერელი ქართველები ქუთაისის ბაზარში უმცირესობას წარმო-ადგენენ, ისინი მეტწილად მარკიტანტები, ანუ როგორც მათ ადგი-ლობრივები უწოდებენ მედუქნეები არიან, ყიდიან ღვინოს, სხვადასხვა ხილს, შაქარლამას, ყველს. მათ სავაჭრო დუქნებში ორი ან სამი დიდი ქვევრია (რამდენიმე სეტიეს[2] ტევადობისა), რომლებიც კედელში, უფ-რო ხშირად კი თიხიან მინაშია ჩამარხული, ღვინის სიგრილეში შენახ-ვის მიზნით. ქვევრებიდან ღვინოს დიდი და ღრმა ჩამჩვებით ამოხაპავენ ხოლმე და ასხამენ დიდ კათხებში. შორ მანძილზე ღვინო გადააქვთ თხის ტყავისაგან დამზადებული ტიკებით, რომლებიც შიდა მხრიდან ბაქოს ნავთით არის შემოგლესილი, რაც ღვინოს თავისებურ, მომწარო გემოს აძლევს, მაგრამ მას ადვილად ერევიან. საკმაოდ ხშირად ქუთა-ისში იაფად იყიდება კარგი ნითელი ღვინო, რომელიც ბაღდათიდან, გურიიდან ან იმერეთის ვაკე ადგილებიდან მოაქვთ.

ერთი ნაწილი იმერლებისა ხელოსნები არიან.

ტაძრის გარდა, რომელსაც ეგზარქოსი უწევს მომსახურეობას, მათ კიდევ სამი ეკლესია აქვთ.

იმერლების ტანისამოსი ქართულია, გამონაკლისს წარმოადგენს თავსაბურავი: ქუდის ნაცვლად ისინი ატარებენ ყავისფერი მაუდის ოდნავ მომრგვალებულ ნაჭერს, რომელიც ნიკაპქვეშ მაგრდება და რომელსაც ისინი “ქუდს” ეძახიან. მას ზუსტად თავსახვევის ფორმა აქვს. თმები წამოზრდილი აქვთ და უკან გადავარცხნილი, რათა ქუ-დი კარგად დაეხუროთ. მისალმებისას ქუდს წინ გამოსწევენ და ისე იხდიან.

ყველა ატარებს ყვითელი ფერის ხამი აბრეშუმის ნაჭრისაგან შეკერილ პერანგს. ამ ქსოვილს ქალები შინ ამზადებენ, ძაფს მათ მიერვე გამოყვანილი აბრეშუმის ჭიის ყაჭისგან ართავენ. ბაზარზე იყიდება ასეთი აბრეშუმის პატარ-პატარა ნაჭრები, ზუსტად იმ ზომისა, რაც ერთი პერანგის შესაკერად არის საჭირო და 4-5 აბაზი ღირს (4 ფრანგული ფრანკი), შედარებით უფრო მაღალი ხარისხის ქსოვილის ფასი კი 6 ფრანკამდე აღწევს. ქალები ამ ქსოვილს თვითონვე ღებავენ კარგ ნითელ ფერში.

ამ ხალხს ჩვეულებად აქვს, ერთხელ რომ ჩაიცვამენ ახალ პერანგს, მანამ არ გაიხდიან, სანამ იგი არ დაიძინებდა. ამიტომაც არის, რომ იმერლებს თავისებური სუნი აქვთ; ამას ემატება მთელი ხროვა პარაზიტებისა, რომლებიც ასეთი თბილი კლიმატის პირობებში სწრაფად მრავლდებიან. ეს გახლავთ ამ მხარის ქვეყნების ერთ-ერთი დიდი უსიამოვნებათაგანი, რადგან ამ პატარა არსებებისაგან ვერაფრით დაიცავთ თავს: ისინი ყოველი მხრიდან გადმოდიან შეტევაზე და ყველგან იბუდებენ – როგორც წარჩინებულ ბატონებთან, ისე ღარიბებთან. გაზონებზე, გალერეებში, სახლების ინტერიერში – ისინი ყველგან არიან მოკალათებულნი და მათი მხრიდან შემოტევის საშიშროება მუდამ მოსალოდნელია.

იმერლები, მეგრელები და ქართველები ზამთარში სიამოვნებით მიირთმევენ ღორის ხორცს. ისინი დიდი რაოდენობით აშენებენ ღორებს, რომლებიც მათი სახლების გარშემო დახეტილობენ და იკვებებიან ლეღვით, ნაბლით, ფეტვით და ყველანაირი ჯიშის ტყის ხილით. ეს არის ალთქმული ქვეყანა, სადაც ყველაფერია ღორებისათვის, ამიტომ მათ, თავიანთი მოკლე და ჩამოკიდებული ყურებით, თითქოს რაღაც ქედმაღლური იერიც კი აქვთ. თავის დროზე ჰომეროსმა შეძლო ზუსტად შეეფასებინა მათი ბედნიერი ყოფა, რადგან სწორედ ამ ადგილას მოხდა ულისეს თანამგზავრთა ცნობილი მეტამორფოზა[3]. ეს ღორები, რომლებიც კოლტებად დასეირნობენ ქალაქებში, მათ შორის ქუთაისშიც, თავისებურად ასუფთავებენ კიდეც ქუჩებს ნაგვისაგან. ამის გამო სულაც არ არის გასაკვირი, რომ აღმოსავლეთის ხალხები, კავკასიელების გამოკლებით, ღორს უწმინდურ ცხოველად მიიჩნევენ და ეზიზღებათ.

ქუთაისის რუსულ მოსახლეობას ძირითადად ჯარისკაცები, ოფიცრები და სამოქალაქო სამსახურში მყოფი მცირე რაოდენობით მოხელენი შეადგენენ. ჯარისკაცებს აქ ერთი ყაზარმა და ერთი ცლაზარეთი აქვთ. ჩემი იქ ყოფნისას მათ შორის ბევრი პოლონელი იყო. არ შეიძლება იმის თქმა, რომ ჯარისკაცები ზარმაცები არიან: ჯარისკაცი ყველაფერია და აკეთებს ყველაფერს. როდესაც იგი

წვრთნას არ გადის, ბეჯითად ასრულებს პოლკისათვის საჭირო სამუშაოებს; მას გზავნიან შეშის მოსაჭრელად, ბალახის სათიბად, ტვირთის გადასაზიდად; საჭიროებისამებრ, იგი ამზადებს აგურებს, ამენებს, ასრულებს სადურგლო სამუშაოებს; ერთი სიტყვით, იშვიათია ჯარისკაცი, დროს რომ უქმად კარგავდეს.

ქუთაისში მცირე რაოდენობით თურქებიც ცხოვრობენ. ისინი ძირითადად ქვისმთლელები, კალატოზები და დურგლები არიან და აქ აჭარიდან და ტრაპიზონიდან ჩამოდიან.

აქაური ბერძნები ხაბაზებად მუშაობენ და აცხობენ დაბალ, ბლანტ პურს, რომელიც იმას ნააგავს, ყირიმში რომ ყიდიან. აცხობენ, აგრეთვე, არცთუ ისე ცუდ სიმინდის ღვეზელებს, რგოლისებური ფორმის ბლითებს, რომლებსაც თოკზე აცმულებს ყიდიან, ცხვრის ცხიმისაგან დამზადებულ პატარ-პატარა ფენოვან ღვეზელებს და ასევე ცხვრის შიგნეულის ღვეზელებს და სხ. ყველაფერი ეს კი საკმაოდ იაფად იყიდება.

ქუთაისის მთელი ამ აზიური მოსახლეობის ცხოვრება ძველ ბერძენთა ცხოვრებას ნააგავს: მამაკაცები მთელ დღეს თავიანთ დუქნებში ატარებენ, სხვა უსაქმურებიც ასევე ბაზარში იკრიბებიან, მსჯელობენ ცხენებზე, ახალ ამბებზე, სასამართლო საქმეებზე. აქაც, ისევე, როგორც ათენში, ეს არის ცხოვრებისა და მოქმედების ცენტრალური ადგილი. ხელოსანსაც აქვე აქვს გამოფენილი თავისი ნაწარმი და ხალხის თვალწინ საქმიანობს. ყველაფერი ნათლად ჩანს: ცომი, რომელიც იზილება, პური, რომელიც ცხვება, წვნიანი, რომელიც იხარშება მელუქნესთან; ასევე იჭედება ნალები, იღესება დანები, იკერება ჩექმები, იპარსება გასაპნული თავები. დუქანი და სახელოსნო ღია ლოყებია, სადაც არაფერია ხალხის თვალისაგან დამალული. ამგვარი ბაზარი მოხეტიალე ევროპელისათვის თავისებურად მომხიბვლელია; ეს ჯგუფური თავშეყრა, განსხვავებული ყოფა, ხელოსნობის საიდუმლოებანი, რომელიც მაყურებლის თვალწინ იხსნება ეს ყველაფერი ნებისმიერ ევროპელში დიდ ცნობისმოყვარეობას აღვიძებს.

კიდევ უფრო საინტერესოა ბაზრობის დღე. კავკასიის მაღალ ხეობებში მცხოვრები სხვადასხვა ხალხების წარმომადგენლები ჩამოდიან აქ და ავსებენ ბაზრის ქუჩებს.

ოსებს, რომლებიც ჩერქეზულ ქუდეებს ატარებენ, აქ ჩამოაქვთ თავიანთი ყველი; სვანებს და ზემო რაჭის მცხოვრებთ გამოფენილი აქვთ დიდი, შვიდი ფუტის სიგრძისა და სამი-ოთხი ფუტის[4] სიგანის ნაცრისფერი ან შავ-თეთრად შეღებილი თექა, რომელსაც კეცავენ და ისე აფენენ ცხენს უნაგირის მაგივრად. მოგზაურები მას დასანოლადაც იყენებენ, როცა ლამისთევით ჩერდებიან საღმე; მისი ფასი 5-7

აბაზი, ანუ 4-6 ფრანკია. მათვე ჩამოაქვთ აგრეთვე ხურჯინები, ანუ დიდი ორმაგი ჩანთები, რომლებიც მატყლითა და ძუით არის მოქსოვილი; მათ ცხენის უნაგირზე გარდიგარდმო გადაკიდებენ ხოლმე და შიგ სამგზავროდ საჭირო საგზალს აწყობენ. მათ შორის ლამაზი ნახატებითა და სხვადასხვა ფერის არშიებით მორთულ ხურჯინებსაც ვხვდებით, რომელთა ფასი 5-დან 7 ფრანკამდეა. მთიელებს ჩამოაქვთ აგრეთვე ჩერქეზული ჩოხა, მეტწილად – ნაცრისფერი ან ხმელი ფოთლებისფერი და იგი ულაპარაკოდ იყიდება 10-15 ფრანკად.

ახლომდებარე სოფლებისა და ქვემო რაჭის მცხოვრებთ ჩამოაქვთ ხილი, ჩამოჰყავთ დაბალტანიანი ჯიშის საქონელი, რომელიც ისე ხერგავს ქუჩებს, რომ შეუძლებელი ხდება გავლა. მათვე მოაქვთ გასაყიდად თაფლი, სიმინდი, ქათმები და შესანვავად ვარგისი ვარიები. ისინი პირდაპირ ქუჩაში აწყობენ ღვინით სავსე ტიკებს, რომელთაც ოთხივე ფეხი გაშვერილი აქვთ; ისმის ყვილ-ხივილი, ჩოჩქოლი, სხვადასხვა ენაზე საუბარი და, ვფიქრობ, ყოველივე ამის აღწერა ბევრად უკეთეს კალამს იმსახურებს, ვიდრე ჩემია.

ბაზრის საჩიხში, კუთხეში შეჯგუფულ რუს ჯარისკაცებს გასაყიდად აქვთ გამოტანილი ძველი, დაკერებული, ან ახალი ჩექმები ორნახევარ ან სამ ფრანკად; აგრეთვე ქვედა საცვლები, უხეში ქსოვილის პერანგები, ძველი ტანსაცმელი და ყველაფერი ის, რის მოგროვებასაც მოახერხებენ.

სანახევროდ რიდეჩამოფარებული ღარიბი იმერელი ქალები, რომლებიც საკუთარი შრომით ირჩენენ თავს, ერთ კუთხეში არიან მოკალათებულნი და ყიდიან თავსაფრებს, ზონრებს, პატარ-პატარა მოქარგულ ქისებს და სხ.

დღის ბოლოს დუქნებს კეტავენ და ყველა თავის სახლს მიაშურებს სავახშმოდ; ცხოვრობენ კარჩაკეტილი პირადი ცხოვრებით. ქალები იშვიათად გამოდიან გარეთ, ისინი არანაირად არ მონანილეობენ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, თუმცა დღესასწაულების დროს ხშირად თავის ოჯახთან ერთად მიდიან სასეირნოდ სახლიდან მოშორებით. ხვამლის[5] პირდაპირ, ციხის ფრიალო კლდეების ზემოდან, ფაზისის ნაპირებზე გადაშლილ ამ პატარა, ნახევრად ტყიან ხეობებში მათ დიდი ინტერესით ვადევნებდი თვალს, ვმონანილეობდი მათ დროსტარებაში, სეირნობებში; მესმოდა, როგორ ყვიროდნენ დაჭერობანას თამაშის დროს და ცდილობდნენ ხელიდან გასხლტომოდნენ გამარჯვებულს. მათ მხიარულებაში მშობლები და ძმებიც მონანილეობდნენ.

რაც შეეხება ახალგაზრდა მამაკაცებს, უფრო ხშირად მათ ვხედავდი ხოლმე კვირაობით, როცა ისინი გასართობად, ძირითადად – ფერხულის საცეკვაოდ იკრიბებოდნენ ქუთაისის ლამაზი ხეების

ჩრდილქვეშ. ოცი-ოცდაათი ხელჩაკიდებული ყმანვილი სიმღერით ინ-
ყებდა წრეში ტრიალს; მათ შორის შედარებით ახალგაზრდები ქალის
ხმით იმეორებდნენ მისამღერს, ხოლო უფრო მონიფუნნი მათ გუნ-
დურად პასუხობდნენ დაბალი, მამაკაცური ხმით შესრულებული მი-
სამღერით.

მე გადმოვიღე იმერული ფერხულის ეს სიმღერა და მომყავს
მისი თარგმანი, რომელიც ალბათ ნაკლებად გასაგებია ევროპელი-
სათვის:

იმერული ფერხული

ახალგაზრდების მისამღერი
ასაკოვანთა მისამღერი

ქალი ლამაზი...

ძალიან ლამაზი,

მოციმციმე თვალებით,

“ ----- ”

მოსიყვარულე მზერით

ტანად მშვენიერი

მზეთუნახავის ცხვირი, სადედოფლო შუბლი,

“ ----- ”

აბანოზის წარბები,

შროშანის ნიკაპი,

ნახევრად გაპობილი ბაგეები,

სადაც ორ მწკრივადაა

სპილოს ძვლისფერი კბილები,

გაფურჩქნული ვარდები,

ფუმფულა მკლავები,

ინით შეღებილი თითები,

თოვლივით პირბადე,

თავაზიანი ეშმაკობა,

ელეგანტური იერი,

ნაზი გოგმანი,

მომხიბლავი ღიმილი,

გრაციოზული ხმა;

გნებავთ?

ისეთი სასიამოვნოა,

იყო მისი მეუღლე.

მაგრამ ლამაზ ქალს

ლამაზი ლენტები უნდა,

დიდი ბრილიანტები

ოჰ, დიას

“ ----- ”

მდიდრული და ახალი

სალამოს კაბები,

“-----“

თბილისური შალი.

“-----“

ლამაზი ქალი ჭირვეულობით

საზრუნავს უჩენს მეგობრებს,

ხრიკები და კაპრიზები

გნებავთ?

არა

ისეთი ტკბილია, იყო მისი მეუღლე,

“-----“

მაგრამ არის ისეთიც,

მოვძებნოთ

ვისთანაც ცხოვრება სასიამოვნოა,

“-----“

ვისაც აღმერთებ მისი

“-----“

კეთილი გულის გამო, კარგი ხასიათის გამო,

“-----“

და განთიადს ადარებ;

ლამაზები ფერ-უმარილის გარეშე,

დახვეწილები ხელოვნურობის გარეშე,

ყოველთვის მოსიყვარულენი,

ყოველთვის მომხიბვლელნი,

მიუხედავად ასაკისა

სიცოცხლით სავსენი, მხიარულნი,

როგორც თექვსმეტი წლისანი,

ყოველთვის რომ გიყვარს.

გნებავთ?

ოჰ, დიას

ისეთი სასიამოვნოა

“-----“

იყო მისი მეუღლე!

“-----“

ასე შეუსვენებლად, ფერხულში გრძელდება სიმღერა; გამარჯვება ეკუთვნის მათ, ვინც ბოლომდე შერჩებიან საცეკვაო მოედანს და ცეკვავენ მანამ, სანამ აქოშინებულნი და ქანცგანყვეტილნი ძირს არ დაენარცხებიან. დაღლილობის მიუხედავად, ცეკვას აგრძელებენ, მოძრაობენ ლასლასით, ისმის მხოლო ხრინწიანი, ჩახლეჩილი ხმები. ეს მაგონებს ობერონის[6] ცეკვას, როცა მან თავის პატარა ბუკს ჩაბერა. ბოლოს მოედანზე მხოლოდ ორი-სამი მოცეკვაველა რჩება და მალე ისინიც დანარჩენებივით ძალაგამოლეულები ეცემიან მიწაზე.

ძველი და თანამედროვე ქუთაისის აღწერა

თანამედროვე ქუთაისი თავის ძველ ნანგრევებთან ერთად მოიცავს პროკოპისტან¹ მოხსენიებულ[7] ორ, ერთმანეთისაგან ძალზე

¹ II, 536, Ed. Bon.

განსხვავებულ ადგილს – უქიმერიონსა და ქუთათისიუმს[8].

უქიმერიონი ძლიერი ციხესიმაგრე იყო ჩრდილოეთით, ფაზისის მარჯვენა ნაპირზე. ქუთათისიუმი კი მოიცავდა თანამედროვე ქალაქის ფარგლებს, ფაზისის სამხრეთით – ვაკეზე, მდინარის მარცხენა ნაპირზე.

უქიმერიონი სამ ნაწილად იყოფოდა: აკროპოლისი (A) – გაშენებული იყო ციცაბო კლდის აღმოსავლეთ კუთხეში, მის უმაღლეს მწვერვალზე; ზედა, გამაგრებული ქალაქი (B) მდებარეობდა აკროპოლისიდან დასავლეთით, მთის პლატოზე, ხოლო ქვემო ქალაქი (C), რომელიც პლატოს კლდის ციცაბო ფერდობებზე იყო გადაჭიმული და ეს პლატო კი ფაზისის ანუ რიონის ნაპირებამდე აღწევდა.

კარგა მოშორებით, ამ გამაგრებული ციხის დასავლეთით, უსწორმასწორო ლაღმაფტზე განლაგებული იყო გარეუბნები, ბაზრები და ა.შ.

ჩემს მონათხრობში რომ კარგად გაერკვეთ, უნდა თვალი მიადევნოთ ჩემს გეგმას, რომელიც გამოვხაზე ატლასის I სერიაში, ფურც. 18. ადგილის რელიეფისათვის გამოვიყენე მთავრობის მითითებით სულ ახლახან შედგენილი ქუთათისის გარეუბნების გეგმა. აქ მე დანვრილებით აღვნიშნე ანტიკური ხანის ყველა ძეგლი თუ ნანგრევი, რომელთა დაზუსტებაზეც ინჟინერს თავი არ შეუწუხებია. ამ გეგმის თაობაზე ზოგიერთ მნიშვნელოვან განმარტებასაც აქვე მოვიყვან.

ქუთათისის გეგმის განმარტება

A. ციტადელი, ანუ აკროპოლისი, ეჭვგარეშეა, პროკოპისდროინდელი უქიმერიონია და მისი დაარსება ადრეულ ანტიკურ ეპოქაში უნდა ვივარაუდოთ: იგი ფაზისის დონიდან დაახლოებით 250 ფუტის სიმაღლეზეა აღმართული. გარე კედლები კირქვის უზარმაზარი კვადრებითაა მოპირკეთებული. კლდის შვერილებზე განლაგებული ნაგებობების დათარიღება დიდ სირთულეს არ წარმოადგენს. ჩრდილო და აღმოსავლეთი მხარეები მიუვალაია. ეს ციტადელი იმ დროს დაინგრა, როცა 1769 წელს გენერალი ტოტლებენი[9] ოსეთისა და რაჭის გავლით აქ მოვიდა იმერთა მეფის – სოლომონ I-ის[10] მხარდასაჭერად, რომელსაც იმერლები აუჯანყდნენ. ამბოხებულებმა დახმარებისათვის თურქებს მიმართეს, რომლებიც ამ ქვეყნის მთავარ ციხეებს ფლობდნენ. იმერეთში რუსების შემოსვლისას აჯანყება უკვე ჩამცხრალი იყო, ასე რომ რუსთა ჯარის ამოცანას წარმოადგენდა თურქების გამოძევება მათ მიერ დაკავებული ყველა ციხე-სიმაგრიდან. რუსულმა არტილერიამ ქუთათისში მალლობზე მდებარე სასაფლაოდან ცეცხლი

დაუშინა თურქებს და აიძულა ისინი, იქაურობა დაეტოვებინათ; ასევე ადვილად გაათავისუფლეს ვარციხე, ბაღდათი[11] და სხ. ხოლო თურქებისათვის რომ საბოლოოდ მოესპოთ უკან დაბრუნების საშუალება, გენერალმა, სოლომონ მეფესთან შეთანხმებით, ბრძანა, რომ ეს ციხესიმაგრეები დაენგრიათ ან აეფეთქებინათ. ყველაზე ძლიერი შეტევა მიიტანეს ქუთაისზე, როგორც ყველაზე მნიშვნელოვან პუნქტზე; უზარმაზარი ნამსხვრევები ყველა მხარეს მიმოიფანტა და მთის ერთი ნაწილი დაფარა. ჩამოქცეული ქვის გროვის გამო შეუძლებელია ძველი ციტადელის ერთი ნაწილის გეგმის გარჩევა; ახალი ციხესიმაგრე დაახლოებით ძველის მსგავსადაა ნაგები, იმ განსხვავებით, რომ იგი უფრო პატარა ზომისაა და ძველი ციხის საძირკველზეა აღმართული.

1. ციტადელში შემორჩენილ ძველ ნაგებობათა შორის ყველაზე კარგად არის შემონახული ეკლესია. მისი კარი ქართულ სტილში შესრულებული რელიეფებით არის დაფარული და იგი XII საუკუნით თარიღდება. 1671 წელს, როდესაც ამ ციხესიმაგრეს თურქები დაეპატრონენ, იგი მეჩეთად გადაკეთდა. ჩრდილოეთის კარზე თურქული წარწერაც ყოფილა, რომელიც 1772 წელს უნახავს გიულდენ-შტედტს[12], მე კი ველარ მივაკვლიე. ციხესიმაგრე აღუდგენიათ და აქ თოფის ნამლის საწყობი გაუკეთებიათ.

2. ეკლესიის კარის მოპირდაპირე მხარეს კიბე ადიოდა ვრცელ შენობაში, რომელიც უამრავი დიდი განყოფილებისაგან შედგებოდა და ციტადელის ყველაზე ამალღებული ადგილი ეჭირა. ეს იყო ლაზთა მეფეების გამაგრებული სასახლე; აქედან საუცხოო ხედი იშლებოდა მთელ ამ თვალუნვდენელ სივრცეზე: ერთ მხარეს მზერით კოლხეთის აუზში ეფლობით, მეორე მხარეს კი – რიონის ხეობებში და გელათს იქით მდებარე პატარა ხეობებისა და პორფირიტული კრატერების ქაოსში (აქაური ცარცოვანი ნიადაგი მეტწილად ამ კრატერებით არის დასერილი). ჩრდილოეთით ფასისმთისა და კედელას[13] თეთრი მწვერვალებიც კი მოჩანს. ეს მთები ქუთაისს რაჭისაგან გამოჰყოფს და მათ შორისაც ჩანს ხვამლი თავისი მკრთალი და ციცაბო ფერდობით¹.

3. აგურით ამოშენებული მიწისქვეშა გვირაბი, ისევე როგორც ამ ქვეყნის სხვა ციხეებში – აწყურში, ზედა თმოგეში, დარიალში[14] და სხ., – ძალიან მკვეთრი დაქანებით თითქმის იმ კლდის ძირში გადიოდა, რომელიც ციტადელის საყრდენს წარმოადგენს. აქ გამუდმებით მოჩუხჩუხებს საუკეთესო წყარო², რომელიც მოყვითალო კლდის

¹ იხილეთ ქუთაისის ორი ხედი, მე-2 სერია, ფურც. 13 a, 13 b.

² მისი ტემპერატურაა $10^{\circ} \frac{3}{4}$ რეომიურით, იგი რიონს ზემოთ 50 ფუტის სიმაღლეზეა.

სქელ და მჭიდრო ფენებს შორის გამოედინება... ეს საიდუმლო გზა მტრის ისრებისაგან იცავდა ციხიდან წყლის ამოსატანად ჩასულ ადამიანებს. აქვე, მინისქვეშ, ტერაკოტის ცილინდრული მილებით ჩაშენებულმა აკვედუკმა მაფიქრებინა, რომ ამ წყაროს არტეზიული წნევა გამოიყენებოდა იმისათვის, რათა კალაპოტი დაევიწროვებინათ და წყლის დონე აენიათ. ასეთი გამოგონებები ანტიკურ ხანაშიც კი არსებობდა, ამის ნიმუშია ტირის[15] აკვედუკები¹.

4. ზემო გამაგრებული ქალაქი: იგი გადაჭიმული იყო მთის პლატოზე, აკროპოლისის დასავლეთით. უზარმაზარი კედელი (4), რომელიც მრგვალი კოშკიდან ციტადელის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში (S.O.) გადიოდა, ზედა ქალაქს ქვედასაგან გამოჰყოფდა და ამავე დროს – ტერასისებური ვრცელი ადგილის საყრდენ კედელს წარმოადგენდა, სადაც ამჟამად საარქივისსკოპოსოს ხის შენობებია განლაგებული. აქ, ძველი ცაცხვებისა და კაკლის ხეების ქვეშ, რომელთა ჩრდილიც შორ მანძილზეა განფენილი, ერთ-ერთ იმ ულამაზეს ადგილს იხილავთ, სადაც გული ხარობს, როცა უამრავ სიცოცხლით სავსე საცხოვრებელს ზემოდან გადაჰყურებ, იკარგები შემოქმედის ქმნილებათა ვრცელ პანორამაში და ამ ყოველივეს ჭვრეტით უზომოდ ბედნიერი ხარ! ეს სანახაობა დღის ყოველ მონაკვეთში ერთნაირად მომხიბვლელია. ქუთაისის ტერასა მხოლოდ ბერნისა და ბალის ტერასებს, ან შვეიცარიაში – ფრიბურის[16] კაპუცინების ბაღს თუ შეედრება. მისი გალავანი დიდი რუდუნებით არის ნაგები და თავიდან ბოლომდე კარგად დამუშავებული ქვათლილებით არის შემოსილი.

5. იგივე სტილშია შესრულებული მრგვალი კოშკი, რომელიც ტერასის კუთხეს ქმნიდა; ახლა იგი ნანგრევებად არის ქცეული და გვერდით სკოლა ეკვრის.

6. ძველი, მასიური ციხე-სიმაგრე გადაკეთებულია სემინარიად. ეს ორი მოპირდაპირე ნაგებობა იხილეთ სურათის წინ, მე-2 სერია, ფურც. 13 ა.

7. ზედა ქალაქის მთავარი კარიბჭე. ეს ის შესასვლელი გახლავთ, სადაც 1663 წელს მოკლეს ცნობილი დარეჯანი[17], რომლის შესახებაც შარდენი თავის “მოგზაურობაში” შემზარავ ისტორიას გადმოგვცემს.

8. ქალაქის გალავნის ნანგრევები. ოდესღაც ეს გალავანი ირგვლივ ერტყა ზედა ქალაქს და მასზე დაშენებული იყო კვადრატული

¹ Volney, Voyage en Syrie, etc., X[18].

ფორმის მტკიცე, მასიური კოშკები. თეთრი თლილი ქვისაგან დიდი სიზუსტით ნაგები ეს კოშკები ერთობლიობაში ციხის უძველეს კონსტრუქციას განეკუთვნებიან. ადვილი შესამჩნევია, რომ გალავნის ერთი ნაწილი უნინ გარღვეული ყოფილა და უხეშად ამოუშენებიათ პატარა, ცუდად დამუშავებული ქვათლილებით: აქა-იქ კედელი ახლაც ასეთივე სახით იყო ამოშენებული. ქუთაისის მცხოვრებთ, როგორც ჩანს, არ სურდათ ამ ძველი ნანგრევების მიტოვება, ზოგი მათგანი ამ კოშკში დაბინავდა, ზოგმა კი მის კედელზევე მიაშენა ხის გამოშვერილი სახლები და ამგვარად შეიქმნა ხეებში ჩაფლული ეს ულამაზესი ანსამბლი.

9. კარიბჭეები.

10. თიხის მილებით გაყვანილი წყალსადენები, რომელთა მეშვეობითაც ციხეში შემოედინებოდა ახლომდებარე წყარო.

11. ნაწილობრივად კლდეში მოქცეული, ქვებით ამოშენებული ჭები.

12. ზედა ქალაქის ქუჩა და სხ.

13. ზედა ქალაქის ცენტრში მედიდურად აღმართული ტაძარი – ამ ქვეყნის ულამაზესი ნაგებობა.

ქვემოთ, ჩემ მიერ გადმოცემული კოლხეთის ისტორიის დასკვნით ნაწილში¹, მკითხველი ნახავს, რომ X საუკუნის ბოლომდე ლაზიკისა და აფხაზეთის მეფეები თითქმის ყოველთვის აღმოსავლეთის იმპერატორების გავლენის ქვეშ, ან სულაც – მათთან ვასალურ დამოკიდებულებაშიც კი იმყოფებოდნენ. ქართლის, ანუ საქართველოს მეფეები ხშირად სომხების ბედს იზიარებდნენ. ქართველთა მოქცევა 300 წელზე უფრო ადრე მოხდა[19] – სომხების მიერ ქრისტიანობის მიღებიდან ცოტა ხნის შემდეგ; ქრისტიანობა კი აქ სომხეთის გზით შემოვიდა. ლაზებმა და აფხაზებმა კი ქრისტიანობა კონსტანტინოპოლიდან მიიღეს და წმინდა გრძნობით აღსავსე იმპერატორები, რომლებიც დაუყოვნებლივ შეუდგნენ მათ მოქცევას, არ დაკმაყოფილდნენ იქ მხოლოდ მღვდლებისა და ბერ-მონაზვნების გაგზავნით: შავი ზღვის მთელ სანაპიროზე მათ უამრავი ეკლესია აღმართეს. მათ შორის ერთ-ერთი ულამაზესი – ბიჭვინთის ტაძარი მე ზემოთ აღვწერე; იგი წმინდა ღვთისმშობლის სახელზეა ნაკურთხი და იმპერატორ იუსტინიანეს[20] მიერ დაახლოებით 550 წელს არის აგებული. თუმცა ლაზებს მანამდეც ჰქონდათ ეკლესიები: წმ. სტეფანეს სახელობის ეკლესია ხონში ან ონში (ონოგურისში)[21], რომელიც აგებულია V საუ-

¹ იხ. ტ. II.

კუნეში, ჰუნებზე გამარჯვების აღსანიშნავად¹. პროკოპი იმასაც მოგვაგონებს, რომ იუსტინიანემ ალადგინა აგრეთვე მათი უძველესი, მაგრამ დანგრეული ეკლესია; ეს, უდავოდ, ის ეკლესია უნდა იყოს, რომლის ნახატიც მაქვს მოცემული; იგი მდებარეობდა არქეოპოლისში[22] – დღევანდელ ნოქალაქეში², ლაზების მეფეთა სასახლის შესასვლელის პირდაპირ.

ამ მხარეში ჩემ მიერ მოხსენიებული ყველა უძველესი ეკლესია ბიზანტიური სტილის კვალს ატარებს, რომელიც ყოველთვის ბერძნული სტილის უხეშ და დამახინჯებულ მიბაძვას წარმოადგენდა.

ყველაზე დიდი ნაგებობებისათვის გადმოღებულია ჯვრის ფორმა; ცენტრი განათებულია გუმბათით, რომელიც კვადრატულ სვეტებს ან მარმარილოს კოლონებს ეყრდნობა. ეს უკანასკნელნი, თავის მხრივ, კორინთული ან იონიური ორდერების[23] ასლს წარმოადგენდნენ და თითოეულის ტანი ან კაპიტელი ჯვრით იყო მორთული. აქ ძველი ეკლესიების კოლონებიც არის გამოყენებული. თითქმის ერთადერთი ნიმუში, რომელიც დაუზიანებელი სახით შემოგვრჩა ამგვარი არქიტექტურული კომპლექსიდან, გახლავთ ქერჩის ამჟამინდელი ეკლესია, რომელიც ქრისტეშობიდან 757 წელს (ანუ ქვეყნის დასაბამიდან 6265 წელს) არის აგებული, როგორც ეს გუმბათის ერთ-ერთ კოლონაზე ამოკვეთილ წარწერაშია აღნიშნული. ყირიმში – ქერსონესის და აიუ-დალის ეკლესიები, ასევე აფხაზეთის ეკლესიები ძირითადად ერთი და იგივე სტილშია ნაგები. ყველა ამ ეკლესიას მომსახურეობას უწევენ მაღალი სასულიერო იერარქიის წარმომადგენლები – არქიეპისკოპოსები და არქიმანდრიტები.

ქალაქებისა და სოფლების ეკლესიები იგივე გეგმით არის აშენებული და გამოირჩევიან სისადავითა და მარტივი ფორმებით.

აფხაზეთსა და კოლხეთში გადმოღებულია მშენებლობის რომანული თუ ბიზანტიური სტილი, რომელიც არ უნდა ავურიოთ სპარსულ სტილთან; აქ ერთმანეთს ორიგინალურად უხამებდნენ აგურსა და თლილ ქვას, მათ მონაცვლეობით, ფენებად აწყობდნენ; ან კიდევ – შენობის ინტერიერს აგებდნენ აგურით, ხოლო ქვებს კი ექსტერიერისათვის იყენებდნენ. მასალის ეს თავისებური აღრევა, რომელიც ძალზე იშვიათია სპარსელებთან, მხოლოდ ბიზანტიური სტილის კუთვნილებაა დასავლეთ კავკასიაში და ყოველთვის მხოლოდ XI საუკუნის წინა პერიოდის ნაგებობათათვის იყო დამახასიათებელი. ამ კატეგორიაში მე მოვიზარებ აფხაზეთის, ნოქალაქევის, შემოქმედის

¹ Agathius, I, გვ. 77.

² იხილეთ ატლასი, მე-2 სერია, ფერწერა, ფურც. 9.

ეკლესიებს, ციხე-დარბაზის (გეგუთის — ლ.მ.) სასახლეს და სხ. არქეოპოლისის ძველი გალავანიც კი ამ სტილშია აგებული.

მეფე მირიანის[24] მიერ საქართველოში დაახლოებით 300 წელს აგებული უძველესი ეკლესია ხისა იყო. მხოლოდ 370 წელს შეცვალეს იგი ქვის ეკლესიით. კარგა ხნის განმავლობაში ქართველები თავიანთ ნაგებობებში სომხების სტილს ბაძავდნენ, რამდენადაც ეს უკანასკნელნი მათი მასწავლებლები იყვნენ[25]. ხანგრძლივი დროის მანძილზე დიდი არმენია[26] ძლიერ და აყვავებულ სამეფოდ ითვლებოდა. აქ იყო ყველანაირ სტილში აგებული ძეგლები. თრდატს — კონსტანტინეს თანამედროვეს და დიდ მეგობარს რომაელებისა, რომელთა შორისაც იგი აღიზარდა, სომხეთში ბერძნული ხუროთმოძღვრების დამკვიდრება უნდოდა [მან თავის დას — ხოსროვიდუხტს აუშენა მშვენიერი იონიური ორდერის ტაძარი ანუ სასახლე, რომლის დიდებული ნანგრევები გარნიში[27] დღესაც აღტაცებას იწვევს; სომხეთის პირველი ეკლესიის (რომელიც ასევე თრდატის დროს აშენდა, როცა ნმ. გრიგოლ განმანათლებელმა[28] დაახლოებით 275 წლის ახლოს ქვეყანა ქრისტიანობაზე მოაქცია) ფრონტონები და კარნიზები კესონებით იყო დამშვენებული, მაგრამ მითრიდატეს შემდეგ ეს სტილი გაქრა; სომხები ერთგულნი დარჩნენ იმ ძველი აღმოსავლური სტილისა, უხვი ორნამენტებისა და ჩუქურთმებისა, მასიური ფორმებისა, რომელსაც ვხედავთ პერსეპოლისის[29] პორტიკებზე თუ მეფეთა აკლდამებზე და რომელიც, ალბათ, ეგვიპტური ძეგლების გამოძახილი უნდა იყოს. თავიანთი ეკლესიების მოთხოვნებთან და გარეგნულ ფორმებთან ამ სტილის მისადაგებით სომხებმა შექმნეს საკუთარი საკულტო ხუროთმოძღვრება. ნმ. რიფსიმესა და ნმ. გაიანეს ეკლესიები ვალარშაპატში[30], რომელთა აგებასაც VI საუკუნეში ვარაუდობენ, სწორედ ამ სტილის პროტოტიპებს წარმოადგენენ. ისინი განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას ახდენენ თავიანთი პროპორციების გრაციოზულობითა და სისადავით. მოგვიანებით აგებული ეკლესიები ყოველთვის უფრო მდიდარია ქანდაკებებითა და ჩუქურთმებით, მაგრამ ყველა ამ ეკლესიისათვის თლილი ქვა ერთადერთ სამშენებლო მასალას წარმოადგენს როგორც ინტერიერის, ისე ექსტერიერისათვის: არსად არაა გამოყენებული აგური, რადგან ფოროვანი და მკვრივი ლავის, ქვიშაქვის, კირქვისა და იურული კლდეების სიუხვის გამო სომხებს სხვა სამშენებლო მასალა არ სჭირდებოდათ [...]

[...] მაგრამ, ამასთანავე, ქართველები ყოველთვის როდი ბაძავდნენ სომხებს: აქა-იქ, კავკასიის ყველაზე შორეულ ხეობებში ან უძველეს ქართულ ქალაქებში ვხვდებით ისეთ ეკლესიებს, რომელთა ფორმაც სრულიად თავისთავადია და რომლებიც ძეგლების ცალკე

წყებას ქმნიან. ასეთია პატარა უგუმბათო ეკლესიები მარტივი ფრონტონებით აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხრიდან; მთელ მათ მორთულობას წარმოადგენს ფრონტონების ფონზე ნახევარწრიული თაღის ერთ ან რამდენიმე ნიშაში უხეშად გამოქანდაკებულ ფიგურათა ჯგუფები და სხ. ვფიქრობ, ეს გახლავთ ის, რასაც უძველესი ქართული საკულტო ხუროთმოძღვრება გვთავაზობს. რუისის, ლომისის[31] და ინგუშეთის გალიერტის[32] ეკლესიები სწორედ ამ სტილის დამახასიათებელი ნიმუშებია.

ქართლის სამეფოსა და აფხაზეთის აღორძინების შედეგად საქართველოში განვითარდა არა მხოლოდ მწერლობა, არამედ ხუროთმოძღვრებაც. ბაგრატ III-მ ქუთაისში წამოიწყო ტაძრის მშენებლობა, რომელიც ბაგრატ IV-მ დაასრულა. როდესაც ბაგრატმა ცოლად შეირთო ელენე რომაელი იმპერატორის - არგირის ძმისწული[33], მან სიმამრისაგან ხუროთმოძღვრები და მშენებლები გამოითხოვა ტაძრის დასამთავრებლად. რადგანაც მშენებლობა ქართველმა ხუროთმოძღვრებმა დაიწყეს, ხოლო ბერძნებმა კი დაასრულეს, ამ ნაგებობის სტილი სომხურ-ბიზანტიურია და აქ გამოყენებულია ყველაფერი ის, რაც საუცხოო და ელევანტიურია ამ ორივე ქვეყნის არქიტექტურულ სტილში; სწორედ ამიტომ იგი საქართველოს ერთ-ერთ უბრწყინვალეს ძეგლს წარმოადგენს.

ამ ტაძარს ბიზანტიური თუ რომანული ჯვრისებრი ფორმა აქვს¹. მისი დიდი ნავი (საკურთხეველთან ერთად) სიგრძით 112 სამეფო ფუტია, ხოლო სიგანით 26. ეკვდერის სიგრძეა 41 ფუტი, სიგანე

¹ ასე უწოდეს ბიზანტიურის მინაბად სტილს, რომელიც გავრცელებული იყო IX-XII საუკუნეებში და რომელიც წინ უძღოდა გოტიკურ სტილს. ამ სტილის საუკეთესო ნიმუშებია დედოფალ ბერტას მიერ ბაიერნში 960 წელს დაარსებული ეკლესია, შვეიცარიაში ნევშატელის კოლეგიუმი, რომელიც მასზე რამდენიმე წლით უფრო ადრეულია, ასევე X საუკუნის სენ-ჟერმენ-დე-პრე[36], მაიენსის[37] ტაძარი, წმ. ელენეს ეკლესია ბონში, წმ. გერიონის[38] ეკლესია კოლონში, გელიჰაუზენის ტაძარი და სხ. რა გულდასაწყვეტია, რომ პაიერნის მფლობელები (სენიორები) ასე ნაკლებად აფასებენ მშვენიერ ძეგლებს, რომლებიც მათი კუთვნილებაა. რატომ ვკითხულობდი გაკვირვებულნი, აღარ იყენებენ მას, როგორც ტაძარს? იგი ძალზე ლამაზიაო მპასუხობდნენ; ამასობაში კი პორტიკი საპყრობილედ გადააკეთეს, ტაძრის კორპუსი დიდ და პატარა ბეღლად, საკურთხეველი სახაზინო ტვირთის შესანახად, სამკვეთლო საჯინობოებად და შეშის ფარდულებად და ადგილი რომ არ დაეკარგათ, ბეღლების ზემოთ დარჩენილ სივრცეზე თამბაქოს, თივის და სხ. ორი დიდი საწყობი განათავსეს.

კი 10-12 ფუტი. საკურთხეველი, რომელიც დიდ ნავს ეკვრის, ნახევარწრიული ფორმისაა, ისევე როგორც ორივე სამკვეთლო[34], რომლებიც ეკვდრებს უკავშირდებიან. ჯვრის მკლავები, რომელთა ზომაც ეკლესიის ყველაზე ფართო ადგილზე 83 ფუტს აღწევს, მთავრდება ორი დიდი, საკურთხეველის ზედმიწევნით ზუსტი პროპორციების მქონე ნახევარწრიული შეღრმავებით¹.

გუმბათი ჯვრის ცენტრში ოთხ რვაკუთხა სვეტს ეყრდნობოდა და მისი დიამეტრი მხოლოდ 26 ფუტი იყო. შვიდი ფუტისა და სამი დიუიმის[35] დიამეტრის მქონე უზარმაზარი გუმბათის ყელი ამოყვანილი იყო შვიდი ფუტის სიმაღლის ცილინდრულ კვარცხლბეკებზე. თითოეულ კვარცხლბეკზე მოდიოდა ორი ფუტი სიმაღლის ნამდვილი ბაზა, რომელიც შორიდან, ერთი შეხედვით იონიურ ბაზას ნააგავდა. ზემოთ აღმართული იყო ორი ფუტისა და სამი დიუიმის სიგანის და ჩვიდმეტი ფუტი სიმაღლის მქონე სვეტის რვაკუთხა ღერძი, რომელსაც აკვირგვინებდა ორი ფუტისა და სამი დიუიმის სიმაღლის კაპიტელი; ეს ყველაფერი კი მთელ კოლონას ოცდარვა ფუტისა და ორი დიუიმის სიმაღლეს აძლევდა².

კაპიტელები (ფურც. 15, ნახ. 5 და 6) ყველაზე თვალსაჩინო მხარეს მორთული იყო ცხოველთა ფიგურებით, უპირატესად – ვეფხვების გამოსახულებებით, რომლებიც ებრძვიან ირმებს, გარეულ ვირებს და სხ. შედარებით ნაკლებად თვალსაჩინო კუთხეებზე გამოხატული იყო სფინქსების მსგავსი ფრინველები, რომელთაც ფართო ყელსაბამებით მორთული ადამიანის თავები ჰქონდათ, ბრჭყალებით კი გველები და მტრედები ეჭირათ. ნაკლებად თვალმისაწვდომ ადგილებში კი მხოლოდ არაბესკები იყო გამოქანდაკებული.

ამ კოლონებზე აყოლებული იყო 22 ფუტის სიმაღლის მარტივი პილასტრები; მათ ეყრდნობოდა ოთხი დიდი ნახევარწრიული თალი, რომელზეც გუმბათი იდგა. ამ თალების მრუდის საჭეჭი მიწიდან 62 ფუტის სიმაღლეზეა.

31 ფუტის სიმაღლის ეკვდრები, ისევე როგორც ბიჭვინთაში, გაყოფილი იყო ორად: აქ იწყებოდა კათაკმევლების გაღერები..

ინტერიერის ყველა თალი ნახევარწრიულია. მთავარი საკურთხეველის ორივე კუთხე წინა მხრიდან ეყრდნობოდა საკმაოდ მდიდრულად მორთულ პატარა კოლონებს, იხილეთ ბაზა, ფურც. 15, ნახ. 7.

როგორც ჩანს, თაბაშირით ძალზე მარტივად შელესილი ეკლე-

¹ იხილეთ ატლასი, მე-3 სერია, არქიტექტურა, ფურც. 15.

² იხილეთ ატლასი, მე-3 სერია, ფურც. 17, ნახ. 5.

სიის შიგა სივრცე ოდესღაც ფრესკებით იყო დაფარული; ახლა კი მხოლოდ რამდენიმე მათგანის ნაშთიღაა შემორჩენილი.

ფაქტიურად, ინტერიერში როგორც ფორმის, ისე ორნამენტების მხრივ, ბიზანტიური სტილი ჭარბობდა.

მაგრამ ამ ნაგებობისათვის ძირითადად ექსტერიერის სტილი და პროპორციები იყო უფრო მეტად დამახასიათებელი. წინა ფასადის ორივე მხარეს აღმართული იყო ფლიგელის თუ ოთხკუთხა კოშკის მსგავსი ორი ნაგებობა, ისევე როგორც ეს ამშვენებს კიევის ლავრისა და წმინდა სოფიოს ეკლესიებს. მათ შორის დარჩენილ სივრცეში ჩასმული იყო კარიბჭე, რომელიც სამი თალით იხსნებოდა: ყველაზე დიდი იყო შუა თალი, გვერდებზე კი — პატარები. კარიბჭე განსაკუთრებული არქიტექტურული ბრწყინვალეობით იყო მორთული. 1833 წლის გაზაფხულზე (ქუთაისში ჩემ ჩასვლამდე რამდენიმე თვით ადრე) დიდი ნვიმების შედეგად იგი ჩამოინგრა¹.

ყველაზე უჩვეულო გახლავთ ის, რომ მაშინ, როცა მთელ ნაგებობაში ნახევარწრიული თალებია გამოყენებული, კარიბჭისა და შესასვლელის თალები შეისრულია, რაც, ორმაგ და სამმაგ ნამახვილებულ კოლონებთან ერთად (გოტიკურს რომ ვუნოდებთ), გვაფიქრებინებს, თითქოს ერთ-ერთი ჩვენი ეკლესიის წინ ვიმყოფებით². კამარებზე, კარნიზებზე, შესასვლელების შუა ლილვებზე და პილასტრების ზედაპირზე გამოკვეთილი სხვადასხვაგვარი არაბესკები და ფოთლოვანი ჩუქურთმები უაღრესად დახვეწილი ოსტატობით არის შესრულებული.

მაგრამ როგორც ჩანს, ხუროთმოძღვრების მთელი სიდიადე საკურთხევლის ფასადისათვის შემოინახეს. ბიზანტიურ და რომანულ ეკლესიებში სამი ნახევარწრიული საკურთხევლის მშენებლობისას ექსტერიერსა და ინტერიერს ერთმანეთს უხამებდნენ და აქედან გამომდინარე, ისევე როგორც პაიერნის, ნევშატელის, ბიჭვინთის თუ გელათის ტაძრებში, ეს სამი ნახევარწრიული შვერილი აღნიშნული

¹ ჩამონგრევამდე ამ პორტიკის წარმოსადგენად მე არ მეგულება სხვა ნახატი, გარდა იმისა, რომელიც ბ-ნ გამბას ატლასშია მოცემული ბარონ ფრიქსის (რომელსაც ბ-ნი გამბა ფრიცს უწოდებს)[40] ესკიზის მიხედვით. პორტიკის ამჟამინდელი მდგომარეობის შესახებ შეიძლება წარმოდგენა იქონიოთ ჩემი ატლასის მიხედვით — იხ. ფურც. 13 და 16, მე-3 სერია, არქიტექტურა.

² შესაძლოა, შემედავონ, რომ ეს შესასვლელი ეკლესიის მშენებლობის შემდეგდროინდელია, მაგრამ შემიძლია დარწმუნებით ვთქვა, რომ იგი მშენებლობის თანადროული პერიოდით თარიღდება და აქ შეკეთების რაიმე ნიშნის აღმოჩენა შეუძლებელია.

ნაგებობებისათვის მხოლოდ და მხოლოდ სამკაულს წარმოადგენდა.

უკვე სომხეთის უძველეს ეკლესიებში შეძლეს თავიდან აცილებინათ ეს ნაკლი: გამონახეს საშუალება, საკურთხევლები და სამკვეთლოები ერთ ხაზზე განეთავსებინათ, ხოლო ცარიელ ადგილებში დიდი ნიშები ჩაესვათ. ვალარშაპატის წმ. რიფსიმეს სახელობის ეკლესიაში ეს ფორმა ჯერ კიდევ ძალზე უხეშია, გარნის ნანგრევებში მას უფრო გაუმჯობესებული სახე აქვს, ხოლო ბაგრატ IV-ს უკვე ჰქონდა შესაძლებლობა, სრულად გამოეყენებინა მორთულობის ეს ელემენტი და მისთვის ულამაზესი პროპორციებიც მიეცა.

მას შემდეგ, რაც სამი აბსიდი ფასადის ერთ სიბრტყეში მოაქცია, მან იგი 7,5 ფუტი სიგანისა და 40 ფუტი სიმაღლის ორი სამკუთხა ნიშით დაამშვენა, რომელთაგან თითოეული წმ. იაკობის ორნამენტიანი თალით ბოლოვდებოდა. ფასადის დანარჩენი ნაწილი წვრილი და წაგრძელებული სამმაგი სვეტებით სამი დიდი დეკორატიული თაღედით არის დანაწევრებული. ეს ყველაფერი ისე იყო შესრულებული რომანულ და გოტიკურ სტილში^[39], რომ გეგონებოდათ, რომელიღაც ჩვენი, დასავლური ნაგებობიდან გადმოულიათო.

ნინა და გვერდითი ფასადები ასეთივე სტილში, სიმეტრიულადაა მორთული, ყველგან ორნამენტების სიუხვე იგრძნობა, თითქმის ყველა პატარა კაპიტელი, ყველა ჩუქურთმა სხვადასხვაგვარია, ისევე, როგორც ჩვენს ძველ ნაგებობებზე.

ამ დეკორატიული თაღედის ყველაზე დიდი ნაწილი, რომელიც 65 ფუტი სიმაღლის მქონე მთავარი საკურთხევლის ფრონტონის წვერამდე აღწევდა, გახსნილი იყო მხოლოდ ერთი სარკმლით, რომლის ჩარჩოც ლამაზი სკულპტურული არაბესკებით იყო დამშვენებული. მეორე თაღზე, რომელიც სარკმელს აგვირგვინებდა 12 ფორმით, ამოკვეთილი იყო წარწერა. მე იგი გადმოვხატე (ფურც. 18, ნახ. 1, მე-3 სერია) და მომყავს მისი თარგმანი, რომელიც ჩემთვის შეასრულეს სამეგრელოს მემკვიდრე მთავარმა და ბ-ნმა ბროსე-უმცროსმა:

„ღვთის წყალობით, ბაგრატიმა უფლის [შენენით], მეფე აფხაზთა და ქართველთა, ააგო ეს წმინდა ... თავისი [დედისათვის] დედოფალ გურანდუხტისათვის“.

ფრჩხილებში მოთავსებულია სიტყვები, რომლებიც ავსებენ წარწერის რამდენიმე ნაშლილ ადგილს.

მეორე წარწერა მოთავსებულია ქვაზე, რომელიც ჯვრის მკლა-

¹ თავის ატლასში ბ-ნ გამბას მოცემული აქვს ქუთაისის ტაძრის გეგმა: საკურთხევლის ფასადი აქ მთლიანად შეცდომით არის გამოსახული; ამასთანავე, მასშტაბი ძალზე შემცირებულია.

ვის კუთხეში, საკურთხეველის მარცხნივ გაჭრილი ლამაზი სარკმლის ბაზას წარმოადგენს; წარწერა ორ ნაწილადაა გაყოფილი¹, სარკმლის ერთ მხარეს იკითხება:

„ო, მეუფეო, რომელიც მბრძანებლობ ყველა მეფეზე, ადიდე მძლეთა-მძლე ბაგრატი კურაპალატი, მეფე აფხაზთა და ქართველთა, აგრეთვე მისი მამა, დედა, დედოფალი (მისი მეუღლე) და მისი ძე, ამინ“.

მეორე მხარე:

„როცა მშენებლობა დასრულდა, იყო 223 წელი აღდგომის წელთაღრიცხვიდან“.[41]

ეს თარიღი ჩვენი წელთაღრიცხვის 1003 წელს შეესაბამება. ბნი ბროსე, ისევე როგორც მე და როგორც ბევრი ფრანგი სწავლული,

გაკვირვებული იყო, როცა არაბული ციფრები ??? ფორმით გამოხატული ნახა; ეს ამ ციფრების ერთ-ერთი უძველესი ცნობილი ფორმაა; იმის ახსნა, თუ რატომ გამიყენეს იგი, ადვილად შეიძლება, რამდენადაც საქართველოს მეფეებს მუდმივად ჰქონდათ ურთიერთობები სპარსეთის დამპყრობელი არაბების შთამომავლებთან; რაოდენ უცნაურიც არ უნდა იყოს ეს ფაქტი, ამ ციფრებს სულაც რომ არ მივაქციოთ ყურადღება, ეს წარწერები მაინც შეიძლება ეკუთვნოდეს მხოლოდ და მხოლოდ ბაგრატ III-ს ან ბაგრატ IV-ს, რომლებმაც პირველებმა მიიღეს აფხაზთა და ქართველთა მეფის ტიტული.

ჩემს მიერ აღწერილი კოლხეთისა და საქართველოს მოკლე ისტორიის² გაცნობისას მკითხველი ადვილად გაერკვევა, თუ რატომ იწყებდა ბაგრატი თავის ტიტულატურას აფხაზთა მეფის წოდებით: აფხაზეთი კავკასიის ის ნაწილია, რომელიც დღეს თითქმის სრულიად უგულვებლყოფილი და მიტოვებულია.

უცნაურია, რომ ერთსა და იმავე ეპოქაში და თითქმის ერთსა და იმავე წლებში რუს მთავრებს კიევში და ქართველ მეფეებს ქუთაისში დიდებისა და ძლიერებისაკენ სტიქიური სწრაფვა ჰქონდათ და ცდილობდნენ, მონუმენტური ნაგებობების შექმნით გაეთქვათ სახელი. თუ ქუთაისის ტაძარი აგებული იყო ბაგრატ III-ისა და ბაგრატ IV-ის დროს – ანუ XI საუკუნის დასაწყისში და შუაბანებში, – წმ. სოფიოს ტაძარი კიევში აშენდა 1037 წელს, ხოლო ლავრის ეკლესიის მშენებლობა 1054 წელს დაიწყო და 1077 წელს დასრულდა; კონსტანტინოპოლის ერთი და იგივე იმპერატორმა მშენებლები გამოუგზავნა

¹ იხილეთ ატლასი, მე-3 სერია, არქიტექტურა, ფურც. 18, ნახ. 2.

² იხ. II ტ.

რუს მონარქს – იაროსლავს[42] და აფხაზთა მეფეს – ბაგრატ IV-ს.

მაგრამ ჩემი აზრით, სილამაზითა და მოხდენილობით კიევის ეკლესიები ქუთაისის ტაძარს ვერ შეედრებიან: ამ პირველი რუსული ნაგებობების ინტერიერის სიმძიმესა და ფასადების გარეგნულ სახეს ქართული ტაძრის გრანდიოზულობასა და დიდმშვენიერებას ვერ შევადარებთ!

ჩემ მიერ მოყვანილი ნარწერები შესრულებულია ქართულად, ხუცური ანბანით, რომელთა სილამაზეს, სისადავესა და გამომსახველობას თავისუფლად შეუძლია მეტოქეობა გაუნოს ბერძნებისა თუ რომაელების მშვენიერ ნარწერებს. სომხური გადმოცემის თანახმად, ქართული ანბანი V საუკუნის დასაწყისში უნდა იყოს შემოღებული სწავლულ მესროპის[43] მიერ, რომელიც ასევე სომხური ანბანის შემქმნელიც გახლავთ.¹ მე უფრო სარწმუნოდ მიმაჩნია, რომ მესროპმა შეცვალა და შეასწორა ასოების ძველი ფორმა, რადგან ცნობილია, რომ ქართველებს ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელის დროიდან ჰქონდათ ანბანი (გაკრული ხელი) – მხედრული. ახალ დამწერლობაში მესროპმა კუთხოვანი ფორმა მისცა მთავრული ასოების სიმრგვალებს, რომელიც თავისუფლად შეიძლება ზენდური წარმოშობისა იყოს, როგორც ამას ბ-ნი ბროსე-უმცროსი აღნიშნავს.² „ისევე როგორც უმეტეს სემიტურ ენებში, როგორცაა ებრაული, არაბული და სხ., აქაც მე შევნიშნე, რომ ხშირად ამ ნარწერებში სიტყვების ძირითადი ნაწილიდან ამოგდებული იყო ხმოვნები; ასე მაგალითად, ბაგრატის სახელი და ტიტული ხმოვნებითურთ შემდეგნაირად უნდა დაიწეროს: “ბაგრატ კურაპალატი, მეფე აფხაზთა და ქართველთა“; ხმოვნების გარეშე კი წერდნენ: “ბგრტ კრპლტი მფ აფხზთა და ქრთვლთა“.

ბაგრატის ამ სამი ნარწერის გარდა მე აღმოვაჩინე აგრეთვე მეოთხეც, რომელიც ამოკვეთილია საკურთხევლის ხელმარჯვნივ, სამხრეთისაკენ მიმართულ კარნიზის ქვაზე; თუმცა იგი არ არის ამოკვეთილი ისეთივე ლამაზი ასოებით, როგორც დანარჩენები. აი მისი თარგმანი, შესრულებული ბ-ნ ბროსე-უმცროსის მიერ:³

“ამ ეკლესიის ხუროთმოძღვარი აგრეთვე აღსდგება. ღმერთმა შეინდოს მისა“.

ამის გარდა სხვა ნარწერები აქ არ არის. ქართული ძეგლების

¹ მოვსეს ხორენაცი, III, 52-54, მოხსენიებული სენ-მარტენის მიერ Journ. Asiat., ივნისი, 1823, გვ. 322.

² იხილეთ მისი გრამატიკა, ხელნაწერი, გვ. 1, 5 და 7.

³ იხილეთ ქართული ორიგინალი მე-3 სერიაში, არქიტექტურა, ფურც. 18, ნახ. 13.

ეს ზომიერება თვალში საცემია სომხურისათვის ესოდენ ჩვეული სიჭარბის გვერდით, რომელთა კედლებსაც თითქმის მთლიანად ფარავენ ვრცელი ნარწერები.

რაც შეეხება ბარელიეფს, იგი მხოლოდ ერთია, პატარა ნიშაში, წინა ფასადის ყველაზე ამალღებული და მდიდრულად მორთული სარკმლის თაღზე. გამოსახულია ანგელოზი, რომელსაც ხელი აქვს ჩაჭიდებული ბაგრატიანისათვის, თითქოს მისი წარდგინების მიზნით. ამ ნიშის ზემოთ, კედელზე, ამოკვეთილია ლამაზი ჯვარი.¹

სარკმლის ჩარჩოზე ამოკვეთილი ბასილისკოსა და გრიფონის მსგავსი ფრინველებს უცნაური განლაგება აქვთ – თავები ხელმარჯვნივაა, კუდები კი – ხელმარცხნივ. ეს გრიფონი, რომელიც მე ჩახეხატე (მე-3 სერის, ფურც. 18, ნახ. 5) აღმოსავლურ ძეგლებში ყველგან გვხვდება, დაწყებული პანტიკაპეის და დამთავრებული პერსეპოლისის საფლავთა რელიეფებით.

ამ დიდებულ ნაგებობაზე საუბრის დასასრულს მინდა სინანულით აღვნიშნო, რომ დროჟამის გარდა მას ადამიანებისაგანაც დიდი ზიანი მიადგა: იგი ხომ იმისათვის შეიქმნა, რომ კიდევ მრავალი საუკუნისათვის გაეძლო მის მყარ, ყვითელი იურული ცარცის მშვენიერ ქვათლილებს. თურქებმა მისი ნგრევა 1691 წელს^[44] დაიწყეს – დააქციეს და ააფეთქეს იმ პერიოდში, როცა მას ფლობდნენ². ჯერ კიდევ 1772 წელს, თავისი მოგზაურობისას გიულდენშტედტმა^[45] იხილა ინტერიერის რამდენიმე უვნებლად გადარჩენილი სვეტი³. დღეს კი აღარაფერია შემორჩენილი არც გუმბათიდან და არც თაღების უმრავლესობიდან; ინტერიერი განმედილია და იქ ასაფლავებენ იმათ, ვინც კარგ გასამრჯელოს გადაუხდის მღვდლებს, მათ კი მოაგროვებს რაც კი რამ კარგი იყო ამ ნანგრევებს შორის, ასე თუ ისე მოახერხებს მათი ერთმანეთზე დაწყობა და სამხრეთის გრძელ კედელზე პატარა ეკვდერი მიაშენეს, სადაც ეგზარქოსი მესას ასრულებდა. ერთხელ, სწორედ ღვთისმსახურების დროს, მის ახლოს ქვა ჩამოვარდა. შემდგომში, მსგავსი უბედურების თავიდან ასაცილებლად, მან მთავრობისაგან ითხოვა ნებართვა, მოენგრიათ ტაძრის გადარჩენილი ერთი კედლის მოზრდილი ნაწილი, რომელიც საშიშროებას უქმნიდა ეკვდერს. ნებართვის მიღების შემდეგ კედლის ეს ნაწილი მართლაც

¹ იხილეთ ატლასი, მე-3 სერია, ფურც. 18, ნახ. 3.

² *Cronique armenienne*, რომელიც ბ-მა შულცმა გაუგზავნა ბ-ნ სენ-მარტენს და რომელიც გადმომცა ბროსე-უმცროსმა.

³ *Guldenstadt, Reisen nach Georgien, etc.*, გვ. 164, კლაპროტის გამოც.

მოანგრის¹. ჩამონგრეულ კედლებზე ყველგან სურო მოედო: იგი სულ ზემოთ მიიწევს, როგორც საფარველი და კარნიზებზე ამოსულ ბუჩქებს ებლაუჭება.

ჯერ კიდევ 1772 წელს ქუთაისი მიტროპოლიტის (ქუთათელის) ადგილსამყოფელი იყო. ეს უკანასკნელი ემორჩილებოდა აფხაზეთის პატრიარქს, რომელიც ჩვეულებრივ, გელათში იჯდა. დღეს პატრიარქისა და მიტროპოლიტის ფუნქციები შეთავსებული აქვს ერთ სასულიერო პირს, რომელიც იმერეთის არქიეპისკოპოსის ხარისხშია და ემორჩილება საქართველოს ეგზარქოსს, რომლის რეზიდენციაც თბილისშია. ამგვარ დამოკიდებულებას სულაც არ შეუშლია ხელი იმისთვის, რომ ქუთაისის ამ არქიეპისკოპოსს ყველა ძველი ტიტული შეენარჩუნებინა².

ბაგრატ III და ბაგრატ IV საქართველოსა და იმერეთში ხუროთმოძღვრების ახალი სტილის დამფუძნებლებად გვევლინებიან; XI საუკუნეში დავით II-მ, მისმა შვილიშვილმა, გელათის აგებისას ბიჭვინთის თითქმის ზუსტი ასლი გადმოიღო, ორნამენტები კი ქუთაისის ტაძრისას გვაგონებს. დაახლოებით იმავე პერიოდით თარიღდება ნიკორწმინდისა და მარტვილის საეპისკოპოსო ტაძრები, აგრეთვე — კაცხის[46] ეკლესია; რაც შეეხება მცხეთის ტაძარს, ზემოთ ვნახეთ, რომ იგი მტრის მიერ მთლიანად იქნა დანგრეული და 1414 წელს მეფე ალექსანდრემ აღადგინა და დაამშვენა ლამაზი გუმბათით, რომელიც, სამწუხაროდ, 1656 წელს ჩამოინგრა; მაგრამ იგი იმავე წელს

¹ ტაძრის ახლანდელი მდგომარეობის მის პირვანდელ სახესთან შესადარებლად იხილეთ ატლასი, მე-3 სერია, ფურც. 13-14: მე-13-ზე მე მოცემული მაქვს ამ ნანგრევების ორი ხედი, ხოლო მე-14-ზე აღვადგინე საკურთხევლის ფასადი.

² 1772 წელს გიულდენშტედტს კოლხეთის სასულიერო იერარქიის შემდეგი სურათი აქვს აღწერილი: იმერეთს ჰყავდა პატრიარქი ანუ კათალიკოსი, რომელიც ბიჭვინთისა და აფხაზეთის პატრიარქის ტიტულს ატარებდა; მისი იურისდიქციის ქვეშ იყო ქუთაისის საარქიეპისკოპოსო, ხონის, ნიკორწმინდის, ეპარქიები; მას ემორჩილებოდნენ აგრეთვე შემოქმედისა და ჯუმათის ეპარქიები გურიაში. ბ-ნი ბროსე-უმცროსის ქრონიკის მიხედვით, იმერეთის სამ ეპარქიად დაყოფა მოხდა 1529 წელს (გვ.7). გიულდენშტედტის ჩამოსვლამდე ცოტა ხნით ადრე, იმერეთის მეფესა და დადიანს შორის დაპირისპირების შედეგად, სამეგრელომ მიაღწია იმას, რომ საკუთარი პატრიარქი, ანუ კათალიკოსი ჰყოლოდა; მანამდე კი ოდიშის, ლეჩხუმისა და სამეგრელოს სამივე ეპისკოპოსი ასევე აფხაზეთის პატრიარქს ემორჩილებოდა[49].

აღადგინა როსტომმა[47] – საქართველოს მუსლიმმა მეფემ. მთლიანობაშიც და დეტალებშიც აქ იმიტირებულია ქუთაისის ტაძარი¹.

მე აქ ქუთაისის ტაძარზე დიდ ხანს შევჩერდი არა მხოლოდ იმის გამო, რომ ეს უაღრესად საინტერესო ისტორიული ძეგლია, არამედ იმიტომაც, რომ ეს გახლავთ საუკეთესო ხუროთმოძღვრების უძველესი ნიმუში. ვაგრძელებ ჩემ მიერ მოცემული გეგმის განმარტებას:

14. მიტროპოლიტის და მღვდლების საცხოვრებელი – ეს ის შენობებია, რომლებიც ტაძრის გარშემოა განთავსებული; ხელმარცხნივ, პორტიკის პირდაპირ მდებარე დიდი კიბე ტაძარს უკავშირდებოდა.

С. – ქვედა გამაგრებული ქალაქი:

15. ექვსი-შვიდი ფუტის სისქის მქონე, მდინარესთან კუთხის დიდი მრგვალი კოშკით დაბოლოებული კედელი, რომელიც მას დასავლეთიდან იცავდა, რომაელების *jus-ის*[48] მსგავსად იყო აგებული, ანუ გარედან კლდის ლოდებით ან კვადრებით. შესაძლოა იგი იუსტინიანეს დროს ბერძნების მიერ უქიმერიონის მშენებლობის პერიოდს განეკუთვნება. მიუხედავად ქვის ამგვარი უხეში წყობისა, ეს კედელი იმდენად მტკიცე იყო, რომ როდესაც სოლომონ მეფემ 1770 წლის 6 აგვისტოს ეს ციხე ტოტლებენისაგან მიიღო (რომელმაც იგი თურქთაგან გაანთავისუფლა), და მისი დანგრევა მოისურვა, რათა მომავალში მტრისათვის მისი გამოყენების საშუალება მოესპო, ეს თითქმის შეუძლებელი აღმოჩნდა. ბოლოს იძულებულნი გახდნენ, რომ იგი 100-130 ფუტის დაშორებით მდგარი ქვემეხიდან ნასროლი ყუმბარებით დაენგრიათ. ამ კედლის ნაწილი, უზარმაზარი ნამსხვრევების სახით, მინაზე დაენარცხა, დანარჩენი კი ნახევრად ჩამოიქცა და გადმოკიდებულ მდგომარეობაში დარჩა. ორი ოთხკუთხა, დიდი და კარგად გამაგრებული კოშკი, რომელიც კედელს მდინარის მხრიდან იცავდა, ასევე შუაზე გაიპო და სანახევროდ ჩამოიქცა.

16. ამ კედელში ჩაჭრილი იყო თლილი ქვის დიდი შესასვლელი კარი, რომელიც თავის დროზე გიულდენშტედტსაც უნახავს[50], დღეს კი იგი მთლიანად დანგრეულია; ამ კარით შიგ კლდეში ნაკვეთი საფეხურებისაკენ გადიოდნენ.

17. ქვედა ქალაქის ქუჩა, ოდესღაც ორივე მხარეს ჩამწკრივებული სახლებით.

18. პატარა ეკლესია.

¹ მე-2 სერია, ფერწერა, ფურც. 6.

19. დიდი ეკლესია რამდენადმე დაქანებულ ფერდობზე, ამჟამად მხოლოდ მისი ნანგრევებია შემორჩენილი. ირგვლივ მოფენილია თლილი ქვის ნამსხვრევები, რომლებსაც ისეთივე ჩუქურთმები და ორნამენტები ამშვენებენ, როგორც ტაძარზეა.

20. ქვედა ქალაქის აღმოსავლეთი კედელი, რომელიც კლდეებს მიუყვება და რიონამდე ჩადის.

D. ფაზისის ანუ რიონის ნაპირზე მდებარე დაბლა-ციხის პლაცდარმი;

21. მისი გალავანი, ისევე როგორც ზედა-ციხე, თლილი ქვით არის ნაგები და ძალზე მტკიცეა. მე ვერ აღმოვაჩინე ხიდის ბურჯების კვალი: ალბათ აქ ოდესღაც ხის ხიდი იყო; ყოველ შემთხვევაში, ჯერ კიდევ ნათლად ჩანს კლდეში გამოკვეთილი ხვრელები, რომლებშიც ბაგირებს ამაგრებდნენ ბორნებისათვის. სავარაუდოდ, აქ ოთხიხუთი ბორანი უნდა ყოფილიყო.

22. კარიბჭე, რომლის ნაშთები თეთრი უსამინით არის დაფარული.

23. გამაგრებული კოშკი, რომელსაც მამა კაპუცინებმა თავიანთი სასწავლებელი მიაშენეს; თითქმის მთელი ეს პლაცდარმი ამჟამად მათი საკუთრებაა. შუაში ხის ეკლესია იყო აღმართული, დღეს კი აპირებენ იგი შეცვალონ ქვის ეკლესიით, რომელიც ალბათ დაიტევს კათოლიკე სომხების მრავალრიცხოვან მრევლს; ეს უკანასკნელი კი ქუთაისში დღითი დღე იზრდება. ამ ეკლესიის საძირკველი უკვე მზად არის; მისი გათხრის დროს მიწაში იპოვეს ვერცხლის მონეტებით სავსე ქოთანის წმ. ევგენის (Eugene) გამოსახულებითა და ბერძნული წარწერით.

E. გაუმაგრებელი ქალაქი, რომელიც აღმოსავლეთით, უსწორმასწორო ფერდობებზე და პლატოზე იყო გადაჭიმული. აქ რამდენიმე ქუჩა და ძველი გზები ადვილად ამოსაცნობია. ვხდებით გზის პირას ჩამწკრივებული უამრავი ქვის სახლის ნანგრევებს ან საძირკვლის წარჩენებს. №24-ით აღნიშნული სახლი ერთადერთია, რომელიც კარგად არის შემონახული.

25. უძველესი და ნანგრევებად ქცეული წმ. გიორგის ეკლესია; იგი არაფრით არ არის მნიშვნელოვანი. მის გარშემო ძველი ლეღვის ხეებითა და ბალის ფრთათეთრათი დაბურული სასაფლაოა.

26. კიდევ ერთი დანგრეული ეკლესია, მრავალრიცხოვანი მიწაშენების ნაშთებით. სწორედ ამ ადგილიდან გავაკეთე ძველი ქუთაისისა და ფაზისის ხეობების ხედის ჩანახატები – ატლასი, II სერია, ფურც. a.

27. დიდებული სახლი, ციხის მსგავსად – მტკიცე, თლილი ქვით

ნაშენი გალავნით გარშემოვლებული.

28. ძველი ბაზარი.

29. ხის ქალაქის ადგილი.

30. აგურით ნაშენი ყველაზე ძველი უბანი; ამჟამად აქ შენობები თითქმის გამქრალია, ჩანს აგურების გროვა ქვების გარეშე; ზოგიერთი მათგანი ძალზე დიდი ზომისაა.

31. მთლიანად დანგრეული ქვის ძველი ეკლესიები თუ სამლოცველოები; ისინი ულამაზეს ადგილას იყვნენ განლაგებულნი. ერთ-ერთი ამ სამლოცველოს ძირში, გზისპირას, მთის პლატოდან ძნელად მისადგომი, ღრმა უფსკრული ეშვებოდა; წვიმის წყალი სწორედ ამ უცნაურ ძაბრში ჩაედინებოდა, რომელიც ცარცოვან კლდეში გაჩენილ უზარმაზარ ნაპრაღს წარმოადგენდა.

32. მარცხენა ნაპირზე მოჩანს რიყის ქვით ნაგები ხიდის ბურჯის ნაშთები, რომლის ბოლოშიც, აღმოსავლეთით, თურქული აბანო იყო.

33. აქვე ჩანს მეორე ხიდის ბურჯებიც; ეს ხიდი პირდაპირ ციხისკენ მიმავალი ფენილი ქუჩით ბოლოვდებოდა.

34. ძველ ბურჯებზე დაშენებული ახალი ხიდი.

35. მეოთხე ხიდის ბურჯები; ამ ხიდით ერთი ნაპირიდან მეორეზე ისე გადადიოდნენ, რომ მდინარისპირა კლდეებზე ასვლა აღარ სჭირდებოდათ.

F. რიონის მარცხენა ნაპირზე გაშენებულია დაბლა-ქალაქი. იგი თითქმის მთლიანად ხით იყო ნაგები. ჩანს მხოლოდ ხუთი-ექვსი ხის ეკლესიისა თუ სამლოცველოს ნანგრევები. ერთ-ერთ მათგანში დღეს სახელმწიფო ბალის მებაღე ცხოვრობს, მეორე კი მმართველის სასახლის სამზარეულოდ არის გადაკეთებული.

ახალი რუსული ქალაქი ძველი ქალაქის ადგილზე გაშენდა: *a* არის სამხედრო ჰოსპიტალი, *b* – ყაზარმები, *c* – ბაზარი, *d* – დიდი მოედანი, *e* – სახელმწიფო ბაღი, *f* – მმართველის სახლი, *g* – ებრაელთა უბანი სინაგოგით.

G. იმერეთის მეფეთა ძველი რეზიდენცია (მანამ, სანამ ამ მხარეს რუსეთი დაეპატრონებოდა). აქ უამრავი ნაგებობა გარშემოვლებული იყო უძველესი კედლებით და ერთი თხრილით, მათგან დღეს მხოლოდ ნაკვალევია შემორჩენილი. გიულდენშტედტის დროს ამ ადგილს „ოქროს ჩარდახს“ (ანუ გალერეას) უწოდებდნენ[51]. პროკოპის თხზულების მიხედვით, ეს უბანი იყო პირვანდელი ქუთაისი, – ბერძნების კუტაია, აიეტის სამშობლო, რომელიც ლაზებმა (მას რომ „ქუთათისიუმს“ უწოდებდნენ) მეფე გუბაზის დროს დაანგრეს, რათა

სპარსელებისათვის არ ჩაებარებინათ; მაგრამ სპარსელებმა 551 წელს, მერმერეოსის[52] დროს, აღდგინეს ქუთათისიუმბი, რათა იგი თავიანთ ძირითად ადგილსამყოფელად ექციათ. შემდგომში, როდესაც ლაზებმა კვლავ უკან დაიბრუნეს ქალაქი, ადგილობრივ მეფეები აქ ხშირად იწყობდნენ საკუთარ რეზიდენციას.

36. ამ რეზიდენციის ძირითადი ნაგებობა დღეს მთლიანად დაზარეულია; პირველი სართული წარმოადგენდა გადახურულ საცხოვრებლებს, მათ ზემოთ კი ხის სართული იყო დაშენებული. 1650 წელს, როდესაც რუსეთის მეფის – ალექსი მიხეილის ძის[53] ელჩები ნიკიფორე ირბახის (ჩოლოყაშვილის)[54] მეთაურობით იმერეთის მეფე ალექსანდრეს[55] ეახლნენ, ამ დიდი ოთახების ყველა კედელი დაფარული იყო ნახატებით, რომლებზეც ალექსანდრეს წინაპარ მეფეთა საბრძოლო სცენები იყო ასახული. სასახლის უკან გადაჭიმული იყო ხეებით დაბურული დიდი ბაღი.

37. მეორე, ქვის სასახლე, ნაწილობრივად რიონზეა გადმოკიდებული, სამი თალით ანუ არკადით. მას უფრო ბელელის შესახედაობა აქვს.

38. სამეფო ეკლესია, რომელიც დღეს რუსულ ეკლესიად არის გადაკეთებული.

39. საკმაოდ ლამაზი ფორმის იზოლირებული სამრეკლო; უწინ იგი მეფის რეზიდენციის შესასვლელ კარს წარმოადგენდა. შემორჩენილია რამდენიმე მშვენიერი ხე, რომელთა ჩრდილიც სამრეკლოს ფარავს.

H. ქუთათისის განსაკუთრებულად გამორჩეული და ქალაქიდან მოშორებით მდებარე უბანი, რომელიც ბუნებრივადაც და გალავნითაც არის დაცული. აქ არანაკლებ ოთხი ეკლესიის ნანგრევებია შემორჩენილი. ეს უბანი, სავარაუდოდ, რომელიღაც დიდებულს ეკუთვნოდა, რადგან №40 – ერთ-ერთი იმ კვადრატულ, გადახურულ კომპლექსთან, რომელიც მტრის შემოსევის დროს თავდაცვისათვის გამოიყენებოდა: თაღოვანი ლიობით ხალხი კოშკში ადიოდა და იქ აფარებდა თავს.

41. ქალაქის ამ ნაწილს წყლით ამარაგებდა მშვენიერი წყარო (წყალსადენით), მისი ტემპერატურა რეომიურით 8,5⁰-ია.

42. დაბოლოს, ფაზისისაკენ ჩამავალ კლდის ფერდობზე, ძალიან ლამაზ გარემოში, მომწვანო ქვიშაქვისაგან ნაგები პატარა სამლოცველოს ნანგრევებია[56]. დასავლეთისაკენ მიმართულ მის შესასვლელს ნახევარწრიული თალი აქვს. დიდ ქვაზე, რომელიც მის ზედაპირს ფარავდა, უწინ წარწერა იყო მოთავსებული. ახლა ქვა კლდის ძირში ეგდო და მეც ჩავედი წარწერის გადმოსაღებად; რადგან ქვის

კუთხეები უკვე ჩამომტვრეული იყო, წარწერის სრული მნიშვნელობა ვერ გავარკვიე, ყოველი შემთხვევისათვის, გადმოვიღე ის, რაც გადარჩა. ჩემი თხოვნით, მისი თარგმანი ბ-მა ბროსე-უმცროსმა შეასრულა:

“...[ძე]... მეფე ბაგრატიდმა [ააშენა} მთავარანგელოზების ეს წმინდა ეკლესია, გაბრას მონაწილეობით 6617 წელს“.

ეს თარიღი, რომელიც ჩვენი წელთაღრიცხვის 1109 წელს შეესაბამება[57], ადასტურებს, რომ ეს პატარა ეკლესია აგებული ყოფილა სახელოვანი დავით III დროს, რომელსაც მეტსახელად აღმაშენებელი უწოდეს. მანვე ააგო წმინდა ღვთისმშობლის ტაძარი გელათში. მისი ზეობა 1089 წლიდან 1124 თუ 1126 წლამდე გრძელდებოდა[58]. ბაგრატიდის სახელის წინ, რომლითაც, როგორც აღვნიშნე, ეს ნაკლები წარწერა იწყებოდა, დატოვებული იყო მხოლოდ ოთხი ასოს ადგილი, სავარაუდოდ – აქ იმ ბაგრატიდის სახელი იგულისხმება, რომლის შესახებაც წარწერაშია საუბარი. ამ ასოებიდან შემორჩენილია მხოლოდ “რ”, რომელიც დემეტრეს[59] – დავით III-ის ძისა და მემკვიდრის სახელის ბოლო ასო უნდა იყოს. იგი ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში იყო ჩართული სახელმწიფო საქმიანობაში და ცნობილი იყო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლებში გამოჩენილი გმირობით. შესაძლებელია, ეკლესიის ქვემოთ განლაგებული, გალავანშემოვლებულ ნაგებობათა მთელი ეს ანსამბლი მისი, როგორც მეფის ძის, საუფლისწულო მამული და რეზიდენცია იყო.

ამ ეკლესიის ქვემოთ, კლდეში ამოკვეთილია მრავალი მღვიმე და სავარაუდოა, რომ აქ გადიოდა მიწისქვეშა გზა, რომლის მეშვეობითაც უკავშირდებოდნენ ეკლესიის პატარა ეზოს; შემორჩენილია მისი კვალიც... ეკლესიის გვერდით, კლდის უკანა მხარე დაფარულია უზარმაზარი კვადრატული საფლავის ქვებით, ისევე, როგორც ეს ბრეტანშია. შვიდი-რვა ფუტის სიგანის ფილები ქმნიან კვადრატს, რომელიც ასევე სხვა ფილებით არის დაფარული. ასეთი სახის საფლავის ქვები კავკასიის უძველეს მოსახლეობას ჰქონდა და მოგვიანებით მე ის ზემო რაჭის მცხოვრებლებთანაც აღმოვაჩინე.

კომენტარები

[1] **იაკობიტები** — მონოფიზიტების ერთ-ერთი შტო; დაარსებულია ეპისკოპოს იაკობ ბარადეის (ზანზალეს) მიერ, რომელიც VI ს. შუა ხანებში განუდგა მართლმადიდებლურ ეკლესიას. ეს მიმდინარეობა გავრცელებული იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში, დასავლეთ აზიასა და სამხრეთ ინდოეთში (ღიუბუას ნაშრომის შესახებ იხ.

ჩვენი წერილები: ჟურნ. "ანალები", №2, 2000, №1-2, 2002; კერბ. "Casucasica", №7, 2003; კრებ. "ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები", №2, 2009, №1-2, 2010)."

[2] **სეტიე** — ძვ. ფრანგული სითხისა და მარცვლეულის საზომი ერთეული, დაახლ. 150-იდან 200 ლიტრამდე.

[3] იგულისხმება კირკეს (ვირცეს) მიერ შინისაკენ მიმავალი ოდისევსის თანამგზავრების ღორებად გადაქცევის ეპიზოდი.

[4] **ფუტი** – სიგრძის საზომი ერთეული ინგლისურ სისტემაში (0,3048 მ.).

[5] **ხვამლი** — მთა ცაგერის რ-ნში, რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონზე.

[6] **ობერონი** – (მით.) ელფების მეფე ძვ. ფრანგული ლეგენდიდან, ფერიების დედოფლის — ტიტანიას ქმარი. ამ გმირის სახელს ვხვდებით არაერთ ცნობილ ავტორთან; განსაკუთრებული პოპულარობა მოიპოვა შექსპირის პიესისა ("ზაფხულის ღამის სიზმარი") და ვებერის ოპერის ("ობერონი") წყალობით. ლეგენდის თანახმად, ობერონი ჯადოსნური ბუკის მფლობელია.

[7] **პროკოპი კესარიელი** – VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი, ავტორი ნაშრომისა "იუსტინიანეს ომების ისტორია".

[8] ანტიკური ხანის ავტორებთან ქუთაისის სხვადასხვა ფორმით მოიხსენიება: კუტაია, კუტაიონი, კუტატისიონი, ქუთათისიუმი, ქუთათისი, კვიტაიონი და სხ.

ისტორიული ციხესიმაგრის – **უქიმერიონის** ადგილმდებარეობის შესახებ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა; ერთ-ერთი ვერსიით, ეს არის ქუთაისში, არქიელის გორაზე დღემდე ნანგრევების სახით შემორჩენილი ძველი ციხესიმაგრე. აკად. ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, უქიმერიონი ძველი ქუთაისის ციხეა, ხოლო პროკოპის მიერ მოხსენიებული უქიმერიონი რიონის მარჯვენა ნაპირზე – ლეჩხუმისა და სვანეთისაკენ მიმავალ გზაზე უნდა მდებარეობდეს (ამის თაობაზე ვრცლად იხ. გეორგიკა, II, გვ. 203; ვ. ჯაოშვილი, ქუთაისი, თბ., 1989, გვ. 65-66; ვ. ჩაკვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960).

[9] **ტოტლებენი** გოტლიბ კურტ შაინრიხ ფონ (1715-1778) – რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი, 1761 წ. ლაღატის ბრალდებით დააპატიმრეს და სიკვდილი მიუსაჯეს, მაგრამ იმპერატორ პეტრე III-ს სიკვდილის შემდეგ ეკატერინე II-მ შეიწყალა; საქართველოში, კერძოდ კი იმერეთში ტოტლებენის ჩამოსვლა 1768-1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომს უკავშირდება: რუსეთი თავად იყო დაინტერესებული ამ ომში საქართველოს ჩაბმით. თავის მხრივ, სოლომონ I-იც გარკვე-

ული მოსაზრებით ჩაერთო საომარ მოქმედებებში: იგი იმედოვნებდა, რუსეთის ჯარის დახმარებით დაემორჩილებინა ურჩი მთავრები, და ებრუნებინა თურქთა მიერ მიტაცებული ტერიტორიები და საბოლოოდ განედევნა ისინი იმერეთიდან. ამ შემთხვევაში დიუბუას თვალსაზრისი სოლომონის წინააღმდეგ “იმერლების აჯანყების” თაობაზე რეალურ საფუძველს მოკლებულია.

[10] **სოლომონ I** (ალექსანდრე V-ს ძე) – იმერეთის მეფე 1752-1784 წწ.

[11] **ვარციხე** (ვარდციხე, ადრეული შუასაუკუნეების როდოპოლისი) – სოფელი იმერეთის დაბლობზე, მდ. ხანისწყლისა და რიონის შესართავთან; პირველად მოიხსენიება VI ს. ბიზანტიურ წყაროებში (გეორგიკა, ტ. III, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1936). გვიანდელ შუასაუკუნეებში – იმერეთის მეფეთა ერთ-ერთი რეზიდენცია.

ბაღდათი (1940-1990 წწ. – მაიაკოვსკი) – ქალაქი იმერეთის დაბლობზე, მდ. ხანისწყლის ნაპირას. 1703 წ. იგი ოსმალებმა დაიკავეს და აქ ჯერ ხის (ე.წ. თხმელის-ციხე), მოგვიანებით კი – ქვითკირის ციხე ააგეს, სადაც თურქული გარნიზონი იდგა. 1770 წ. სოლომონ I-მა და ტოტლებენმა ერთობლივი ძალებით ალყაში მოაქციეს და ბრძოლით აიღეს ბაღდათის ციხე.

[12] იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა, გვ. 139.

[13] **ფასისმთა** – მწვერვალი რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. რიონისა და ცხენისწყლის სათავეებთან; კედელა – ქედი ონის რ-ნში, შოდა-კედელას აღმოსავლეთი ნაწილი.

[14] **ანყურის ციხე** – ფეოდალური ხანის ცისესიმაგრე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ანყურთან, ბორჯომიდან 30 კმ-ზე; ზედა თმოგვი//თმოგვის ციხე – ისტორიული ციხე-ქალაქი ჯავახეთში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ახლანდ. ასპინძის რ-ნის სოფ. თმოგვი; წყაროებში პირველად იხსენიება X ს-ში. დარიალის ციხე – გადმოცემის თანახმად, დარიალის ხეობაში პირველი სიმაგრე მეფე მირიანს აუგია, V ს-ში კი იგი ვახტანგ გორგასალს აღუდგენია.

[15] **ტირი** (ახლანდ. სური – ლიბანში) – ფინიკიელთა ქალაქ-სახელმწიფო ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე; მდებარეობს კლდოვან კუნძულზე (“ტირ” – კლდე).

[16] **ბალი** (გერმ. ბაზელი) – ქალაქი ჩრდ. შვეიცარიაში, საფრანგეთისა და გერმანიის საზღვართან, დაარსებულია რომაელთა მიერ და ცნობილია თავისი არქიტექტურული ძეგლებით. ფრიბურგი – ქალაქი დას. შვეიცარიაში, მდ. სარინზე, ფრიბურგის კანტონის ადმინისტრაციული ცენტრი.

[17] იგულისხმება თეიმურაზ I-ის ასული დარეჯანი – ზურაბ

არაგვის ერისთავის, შემდეგ კი იმერეთის მეფის ალექსანდრე III-ის ცოლი.

[18] **ვოლნი** კონსტანტინე ფრანსუა დე შანსებეფი (1757-1820) – ფრანგი ფილოსოფოსი და მწერალი; იმოგზაურა ახლო აღმოსავლეთში და გამოაქვეყნა ნაშრომი “მოგზაურობა ეგვიპტესა და სირიაში” (1787 წ.).

[19] ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების თარიღად აღიარებულია 326 წ.

[20] **იუსტინიანე I დიდი** (483-456) ბიზანტიის იმპერატორი 527-565 წწ., იბრძოდა სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ და ამ ბრძოლის ასპარეზი იყო ლაზიკის (ეგრისის) სამეფო. არაზუსტი ცნობა იმის შესახებ, რომ აფხაზებმა იუსტინიანეს დროს მიიღეს ქრისტიანობა, და რომ მან აფხაზთა ქვეყანაში ღვთისმშობლის ტაძარი ააშენა, მომდინარეობს პროკოპი კესარიელისაგან. სინამდვილეში **ბიჭვინთის ცნობილი ტაძარი** X-XI სს. ნაგებობაა, რესტავრირებულია XIX ს-ში, 1866 წ. ვორონოვის მიერ (ლ. რჩეულიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 281). პროკოპისეულ ლეგენდას ზოგიერთი ქართული წყაროც იზიარებს: მაგ. ვახუშტი წერს რომ “ამ მუნის-წყალის დასავლით არს ბიჭვინტას ეკლესია დიდი, დიდშენი, კეთილ ფრიად, გუმბათიანი, ზღვის კიდეა ზედა. ეს ალაშენა იუსტინიანე კეისარმან შემკობითა დიდითა. პირველ იყო საეპისკოპოზო, ჟამსა აფხაზთა მეფეთათა იქმნა საკათალიკოზოდ, და აწ არს საყდარი აფხაზთა კათალიკოზისა, არამედ აწ ხუცის ამარად, ვინადგან აფხაზნი არღარა მონებენ რჯულსა და სარწმუნოებასა” (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 171). ტაძრის მხატვრულ-სტილისტური ანალიზით დადგენილია, რომ იგი არა უადრეს X ს-ისაა. მისი პირველი ვრცელი აღწერილობა ეკუთვნის დიუბუას, მან თავის ნაშრომს დაურთო ჩანახატები და აზომვები, რომელთაც დღესაც არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა (იხ. ლ. რჩეულიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 284).

[21] VI ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსის – აგათია სქოლასტიკოსის ცნობით “ონოგურისი” მარტვილისა და ხონის რ-ნების საზღვარზე მდებარე უნაგირას მთას შეესაბამება: “ეს სახელი [ონოგურისი] ძველადვე შეერქვა ამ ადგილს, სესაძლებელია, იმის გამო, რომ ჰუნნები, რომელთაც ონოგურები ეწოდებოდათ, ამ ადგილას შებმინ კოლხებს წარსულ წლებში და დამარცხებულან, და ამ გამარჯვების ნიშნად და ძველად აქაურ მცხოვრებთ ეს სახელი შეურქმევიათ ამ ადგილისათვის. ამჟამად ბევრი ასე კი აღარ უწოდეს, არამედ, რადგან აქ დაფუძნებულია იმ წმინდა სტეფანეს ტაძარი, რომელიც, როგორც ამბობენ, საკუთარი ნებით შეება მტერს საუკეთესო ქრისტიან-

თა გულისათვის და ჩაქოლილ იქნა მოწინააღმდეგეთა მიერ, მისი სახელი ეწოდა ამ ადგილს“ (ვრცლად იხ. გეორგიკა, III, გვ. 59-62).

[22] იგულისხმება არქეოპოლისში (ნოქალაქევეში) დღემდე შემორჩენილი ორმოც მონამეთა ეკლესია, რომელიც V ს-ში აუგიათ, მაგრამ ომიანობის პერიოდში დაზიანებულია და პროკოპი კესარიელის ცნობით, VI ს-ში იმპერატორ იუსტინიანეს განუახლებია (იხ. გეორგიკა, II, გვ. 220).

[23] **არქიტექტურული ორდერი** — დგარულ-კოჭოვანი სისტემის სტრუქტურა და მხატვრული დამუშავება, რომელიც ცნობილი იყო ძველი ეგვიპტის, ბაბილონურ-ასურულ და სპარსულ ხუროთმოძღვრებაში. ორდერების მზიდი ნაწილებია სვეტი, კაპიტელითა და ბაზისითურთ. კლასიკურ სისტემად ეს სტილი ჩამოყალიბდა ძველ ბერძნულ არქიტექტურაში (ძვ. წ. აღ. V ს.): კორინთული ორდერი ძვ. წ. აღ. V ს-ის II ნახევარში შეიქმნა და ფართოდ გავრცელდა რომაულ არქიტექტურაში; იონიური ორდერი შედარებით მსუბუქი პროპორციებითა და მდიდრული დეკორით გამოირჩევა.

[24] ქართლის მეფის მირიანის ზეობის ზუსტი თარიღი დაუდგენელია; ქართული და სომხური წყაროების მონაცემებით, იგი სომეხთა მეფის – თრდატ III-ის (298-330 წწ) და რომის იმპერატორ კონსტანტინეს (306-337 წწ.) თანამედროვეა და, ამავე დროს, ჯერ კიდევ ცოცხალია 361 წელს (ვრცლად მის შესახებ იხ. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XX საუკუნის ბოლომდე, ტ. II, თბ., 2012, გვ. 10-18). წმ. ნინოს მითითებით მირიანს IV ს. 30-იან წლებში ხის ეკლესია აუშენებია, რომელიც აღარ გადარჩენილა. მეორე, ქვის ეკლესიისაგან, რომელიც იქვე ააგო ვახტანგ გორგასალმა (V ს. მეორე ნახევარში), გადარჩა მხოლოდ ცალკეული ნაწილები, ამჟამად ჩართული სვეტიცხოვლის ტაძრის დღევანდელ კორპუსში: 1970-1971 წწ-ში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, ცალკეულ ფრაგმენტებთან ერთად, გორგასლისეული ეკლესიის მთელი მოხაზულობა და მირიანისეული სამლოცველოს კვალიც გამოვლინდა (ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, გვ. 21-22)

[25] ქართული ხუროთმოძღვრების სომხურიდან წარმომავლობის დიუბუასეული მცდარი კონცეფციის შესახებ იხილეთ ჩვენი წერილი “ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს კონცეფცია ქართული ხუროთმოძღვრების შესახებ” (კრებულში “ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები”, №2, 2010).

[26] **დიდი არმენია (დიდი სომხეთი)** – ძველი სომხეთის სახელმწიფო. წარმოიშვა მას შემდეგ, რაც ძვ. წ. აღ. 220 წ. სელევკიდმა ანტიოქე III-მ დაიპყრო არარატის სამეფო და იგი სომხეთის სატრაპი-

ეს შეუერთა. დიდი სომხეთი მოიცავდა ურარტუს სახელმწიფოს თითქმის მთელ ტერიტორიას. განსაკუთრებულ ძლიერებას მიაღწია ტიგრან II დიდის ზეობისას (ძვ. წ. არ. 95-55 წწ.); 387 წელს დიდი არმენია დაეცა, მისი ტერიტორია გაიყვეს ბიზანტიამ და ირანმა, ხოლო 428 წ. აქ საბოლოოდ მეფობაც გააუქმეს.

[27] **გარნი** – (ქართ. წყაროებში გარნისი), ერევნის აღმოსავლეთით (27 კმ-ზე), გელამის მთების ძირას მდებარეობს; სავარაუდოდ, ციხე აგებულია ძვ. წ. აღ. II ს-ში. IV ს-ის პირველ მესამედში თრდატ III-ის მიერ ჩატარებული მშენებლობის შესახებ მოგვითხრობს 1945 წ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ბაზალტის ქვაზე მოთავსებული ბერძნული წარწერა. ხოსროვიდუხტის სასახლე არწერილის აქვს სომეხ მემატრიანეს მოვსეს ხორენაცს (იხ. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გამოსცა აღ. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 176).

[28] **გრიგოლ განმანათლებელი** (დაახლ. 2390326) – სომეხთა განმანათლებელი და კათალიკოსი (302-326 წწ.). მისი სახელის მიხედვით სომეხთა ეკლესიას ეწოდა გრიგორიანული.

[29] **პერსეპოლისი** – დარიოს I-ის მიერ (ძვ. წ. აღ. VI ს. მიწურულს) დაარსებული აქემენიდების ირანის ძველი სატახტო ქალაქი.

[30] **ვალარშაპატი** – ქალაქი არარტის დაბლობზე, სომხური გრიგორიანული ეკლესიის ცენტრი კატალიკოსის რეზიდენციით. ვალარშაპატის რაიონში მდებარეობს ერმიადინი, რის გამოც მას ამ სახელითაც მოიხსენიებდნენ (1945 წლამდე). წმ. რიფსიმეს ტაძარი (ერმიადინის აღმოსავლეთ მხარეს) აგებულია 618 წ. კათალიკოს კომიტასის დროს. წმ. გაიანეს ტაძარი მდებარეობს ერმიადინის სამხრეთ ნაწილში და აგებულია კათალიკოს ეზრას მიერ 630 წელს.

[31] **რუისი** – დაბა შიდა ქართლში (ქარელის რ-ნი); რუისის ტაძარი VIII-IX სს-ის ძეგლია, XI ს-ში იგი მნიშვნელოვნად გადაუყეთებიათ (ვრცლად იხ. გ. ჩუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტორია, ენიშვნის მოამბე, V-VI, 1940).

ლომისა – უძველესი სალოცავი, წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია (VIII-IX სს.) მდ. ქსნისა და არაგვის წყალგამყოფი ქედის უღელტეხილზე; გეგმით – მარტივი სამეკლესიანი ბაზილიკა. ტრადიციის თანახმად, მისი სახელწოდება ლომა-ხარს უკავშირდება. სავარაუდოდ, ლომისა თავდაპირველად მთვარის საკულტო ტაძარი ყოფილა, მოგვიანებით კი წარმართული ტაძრის ადგილზე აუგიათ ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც ქსნის ხეობის მოსახლეობის უპირველეს სალოცავად იქცა (იხ. ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის

კრებული, ტ. III, თბ. 1967).

[32] **გალ-ერდი** – ქრისტიანული საკულტო ნაგებობა ინგუშეთში, სოფ. ეგენტის მახლობლად (იხ. ლ. ხუციშვილი, გალ-ერდი – ქრისტიანობისდროინდელი ძეგლი ინგუშეთში, ძეგლის მეგობარი, 64, თბ., 1988).

[33] **ბაგრატ III** – გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე (975-1014); **ბაგრატ IV** – საქართველოს მეფე 1027-1072 წწ., გიორგი I-ის ძე. მას ცოლად ჰყავდა ბიზანტიის იმპერატორის რომანოზ III-ის ძმის – ბასილის ასული ელენე, რომელიც მალევე გარდაიცვალა და ბაგრატმა ცოლად შეირთო ოსთა მეფის ასული ბორენა. ბაგრატის ტაძრის მშენებლობა X ს-ის ბოლო მეოთხედში დაიწყო და, ნარწერის თანახმად, 1003 წელს დასრულდა. დიუბუა ცდება, როდესაც ტაძრის დასრულებას ბაგრატ IV-ს მიაწერს. ასევე მცდარია მისი მსჯელობა ტაძრის სომხურ-ბიზანტიურ არქიტექტურულ სტილზე (იხ. აქვე, 25-ე კომენტ.).

[34] სავარაუდოდ, აქ დიუბუა, როგორც კათოლიკე, სათანადოდ ვერ გაერკვა დეტალებში: საკურთხეველის მარცხნივ იყო სამკვეთლო, ხოლო მარჯვნივ – სადიაკვნე.

[35] **დიუიმი//დუიმი** – ძვ. სიგრძის საზომი ერთეული, 2,54 სმ.

[36] **სენ-ჟერმენ-დე-პრე** – 990-1014 წწ. აგებული ტაძარი პარიზში.

[37] **მაიენსი** – ქალაქი და პორტი გერმანიაში. მაიენსის ეკლესია X-XIII სს-ით თარიღდება დაშერეული სტილით არის ნაგები (რომანული, გოტიკური და ბაროკო).

[38] **კოლონი** – ქალაქი გერმანიაში, რაინის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვანი ინდუსტრიული ცენტრი. აქ შემორჩენილ ბრწყინვალე მონუმენტურ ძეგლთა შორის არის წმ. გერიონის ეკლესია, აგებული IV ს-ში.

[39] **რომანული სტილი** — X-XIII სს-ში დას. ევროპაში გაბატონებული მხატვრული სტილი. ტერმინი შემოღებულ იქნა XIX ს-ში.

გოტიკა, გოტიკური ხელოვნება — (იტალ. gotiko – გუთური), პირობითი სახელწოდება სტილისა, რომელიც ევროპულ ხუროთმოძღვრებასა და სახვით ხელოვნებაში ბატონობდა XII ს. მიწურულიდან XV (ზოგან XVI) ს-მდე.

[40] გამბას მიხედვით **ფრიცი** ლივორნელი ბარონია, გზის მშენებელი, კაპიტანი. გამბა მას ახასიათებს როგორც “დაულალავ, სიცოცხლით სავსე, გულდინჯ” ადამიანს, “მას უნდა უმადლოდნენ ქუთაისსა და სურამს შორის დღეს არსებული მშვენიერი გზისა და მისი თავდასავლელის გაყვანას” (იხ. ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა

ამიერკავკასიაში, მ. მგალობლიშვილის თარგმანი, თბ., 1987, გვ. 167).

[41] პირველი წარწერა ბაგრატის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლებს ზემოდან შემოყოლებული ჩუქურთმიანი კამარის ქვედა ნახნაგზეა მოთავსებული და შემდეგნაირად იკითხება: “ქ. შენეგნითა ღმრთისაჲთა, ბაგრატისაგან – ნებითა ღმრთისაჲთა აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კურაპალატისა და დედისა მათისა გუარანდუხტ დედოფლისა, აღეშენა წმიდაჲ ესე საყდარი, ჴელითა... ”

მეორე წარწერა ამოკვეთილია ტაძრის ჩრდილოეთის კედელში, სარკმლის ქვემოთ ჩასმულ ქვის ფილაზე და მასში განდიდებულია ბაგრატ III: “ქ. ჰოი მეუფეო, მფლობელო ყოველთა სუფევათაო, უმეტესად ადიდე ძლიერი ბაგრატ კურაპალატი, აფხაზთა და ქართველთა მეფეჲ, თანა: მამით, დედით, დედოფლით და ძით მათით, ამენ” (იხ. ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, გამოსცა ვ. სილოგავამ, ნაკვ. I, თბნ., 1980, გვ. 52-54).

მესამე წარწერა გვამცნობს: “ქ. ოდეს განამტკიცნა იატაკი, ქრონიკონი იყო 223” (ვ. ცინცაძე, ბაგრატის ტაძარი, თბ., 1964, გვ. 8).

[42] იგულისხმება **იაროსლავ ბრძენი (978-1054)** – კიევის დიდი მთავარი 1019 წლიდან; მისი მმართველობისას, 1037 წელს დაიწყო კიევის სოფიოს ტაძრის მშენებლობა. **კიევ-პეჩორის მონასტერი 1051 წ.** დაარსდა, 1598 წლიდან კი მას ლავრა ეწოდა.

[43] **მესროპ მაშტოცი** – V ს. სომეხი მოღვაწე, სომხური ტრადიციის თანახმად – სომხური ანბანის შემქმნელი. ცნობა მაშტოცის მიერ ქართული დამწერლობის შექმნის თაობაზე ძირეულად მცდარია (იხ. ეპისტოლეთა წიგნი, ზ. ალექსიძის გამოცემა, თბ., 1968, 030-047).

[44] ბაგრატის ტაძარი 1692 წელს “შემუსრეს ოსმალთა, და წარიღეს სვეტნი მისნი და მარმარილონი სამცხეს” (ვახუშტი., აღწერა..., გვ. 157).

[45] გიულდენშტედტის მოგზაურობა, ტ. I, გვ. 141.

[46] **ნიკორწმინდა 1010-1014 წწ.** თარიღდება; რაც შეეხება **მარტვილს** (ჭყონდიდის ტაძარი), დღეისათვის დადგენილია, რომ იგი VII ს. პირველ ნახევარშია აგებული, ხოლო X ს-ში აფხაზთა მეფის გიორგი II-ს დროს (922-957 წწ.) საფუძვლიანად იქნა გადაკეთებული; სწორედ ამიტომაც გარეგნულად იგი აღარ გავს ჯვრის ტიპის ძეგლს. ამრიგად, გაუგებარია, რის საფუძველზე მიიღო დიუბუჟამ ასეთი დასკვნა. თუმცა, როგორც ირკვევა, მას მხედველობიდან გამორჩა კიდევ ერთი წარწერა იმავე ტაძრის დასავლეთ ფასადზე, რომელსაც, მარ-

თალია ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ თავის დროზე იგი ბროსეს მიერ იქნა გამოცემული. სწორედ ამ წარწერის ტექსტშია მოცემული თარიღი – 996 წელი (იხ. ჩვენი წერილი “ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს კონცეფცია...”, გვ. 7). **კაცხის ეკლესია X-XI სს.** მიჯნაზეა აგებული.

[47] **როსტომი** – ქართლის მეფე 1632-1658 წწ., დავით XI-ის (დაუთ-ხანის) ძე.

[48] დიდი მცდელობის მიუხედავად, ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ ამ ტერმინის ზუსტ განსაზღვრებას. სავარაუდოდ, აქ იგულისხმება სამართალდამცავი დანესებულების რომელიმე ნაირსახეობა (jus – ლათ. სამართალ; კანონთა კრებული, სასამართლო სისტემა; დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებთ ბ-ნ ლ. გორდეზიანს).

[49] იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა, ტ. I, გვ. 209.

[50] იქვე, გვ. 141.

[51] “ოქროს ჩარდახი” XVII ს. პირველ ნახევარში აუგია იმერეთის მეფეს გიორგი III-ე (1605-1639). შენობა შემორჩა XIX ს-მდე, როდესაც იგი საცხოვრებელ სახლად გადააკეთეს. იმავე საუკუნის შუა წლებში ჯერ კიდევ იდგა უძველესი კარის ეკლესია, რომელიც ჯერ რუსეთის ჯარის საგარნიზონო საყდრად ითვლებოდა, ხოლო 1850 წლიდან კლასიკურ გიმნაზიას გადაეცა. იქვე იდგა სასახლის ყოფილი კედლის შესასვლელთან აღმართული კოშკი-სამრეკლო, რომლის დანგრევის ნება არ მიუცია კავკასიის მეფისნაცვალ მ. ვორონცოვს. ამჟამად აღარ არსებობს არც კოშკი და არც ეკლასის (ვრცლად იხ. ვ. ჯაოშვილი, ქუთაისი..., გვ. 302-303).

[52] **გუბაზ II** – ეგრისის მეფე VI ს. 40-50-იან წლებში; **მერმეროსი (მერმეროე)** – ირანელი სარდალი, იბრძოდა ბიზანტიელთა წინააღმდეგ.

[53] **ალექსი მიხეილის ძე (1629-1676)** – რუსეთის მეფე 1645-1676 წწ. მის დროს იმერეთის სამეფომ რუსეთის მფარველობა მიიღო. ახლო ურთიერთობა ჰქონდა კახეთის მეფე თეიმურაზ I-თან, რომლის შვილიშვილი – ერეკლე (შემდგომში ერეკლე) 1652 წლიდან მის კარზე იმყოფებოდა.

[54] იგულისხმება 1650-1652 წწ. მოსკოვის სახელმწიფოს მიერ იმერეთში გამოგზავნილი ელჩობა ნიკიფორე ტოლოჩანოვისა და ალექსი იევლევის შემადგენლობით. მათ მიერ შედგენილი საანგარიშო მოხსენება XVII ს. შუახანების იმერეთის სამეფოს ისტორიის ამსახველ მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს (იხ. ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ., რუსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და მიმოხილვით გამოსცა ი. ცინცა-

ქემ, თბ., 1970; აქვეა მოცემული იმერეთის მეფის ალექსანდრეს საცხოვრებლის აღწერილობაც, იხ. გვ. 109). ნიკიფორე ირბახთან (ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილთან) დაკავშირებით დიუბუა იმეორებს იმ მცდარ მოსაზრებას, რომელიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში იყო გაბატონებული მის მოგზაურობამდეც და მომდევნო პერიოდშიც: კერძოდ, თეიმურაზის მიერ მოსკოვში ელჩად გაგზავნილი ნიკიფორე ეპისკოპოსი (წარმოშობით ბერძენი) სულ სხვა პიროვნებაა და მას არაფერი აქვს საერთო ნიკიფორე ირბახთან; სინამდვილეში ალექსი მიხეილის ძის ელჩი ტოლოჩანოვი მართლაც შეხვედრია ნიკიფორე ირბახს, ოღონდ ეს მოხდა იმერეთში მისი დიპლომატიური ვიზიტის დროს – 1650-1652 წწ. (ვრცლად ამ საკითხზე იხ. გ. აკოფაშვილი, ქართველი დიპლომატი ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი – ნიკიფორე ირბახი, თბ., 1977, გვ. 8-15).

[55] **ალექსანდრე III** – იმერეთის მეფე 1629-1660 წწ.

[56] საუბარია ქუთაისის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში განლაგებულ მწვანე ყვავილას ისტორიულ-არქიტექტურულ კომპლექსზე; აქ არის ძველი ეკლესიის ნანგრევები. ირგვლივ უამრავი მღვიმეა, რომლებსაც მტრის შემოსევისას ტავშესაფრად იყენებდნენ. აქვე ყოფილა ძველი სასაფლაოც. დიუბუას მიერ მოყვანილი წარწერები დღეს აღარ არსებობს, ამუამად კი ამ ტერიტორიაზე ქუთაისის საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონია (ვ. ჯაოშვილი, ქუთაისი..., გვ. 301).

[57] ეს თარიღი ბიზანტიური წელთაღრიცხვის (ე.წ. დასაბამის) მიხედვით არის გამოთვლილი: 6617-5508=1109.

[58] საუბარია დავით IV აღმაშენებელზე, რომლის ზეობის წლებია 1089-1125.

[59] **დემეტრე I** – დავით აღმაშენებლის ძე, საქართველოს მეფე 1125-1155/1156 წწ.

* არქიტექტურული ტერმინოლოგიის დასაზუსტებლად განუხილველი დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებთ პროფ. თ. სანიკიძეს.

The Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology**Kutaisi and Its Population****(From “Travel in The Caucasus” by Frederic Dubois de Monpere)****Summary**

Frederic Dubois de Monpere is a scientist-traveler, whose works promoted the development of European Kartvelology. Frenchman by origin, born in Switzerland, he was an outstanding geologist, naturalist and archeologist. He traveled a lot, including Transcaucasian countries and Georgia among them (1833-1834) which resulted in his extensive work (in 6 volumes) “Travels around the Caucasus, at Circassians and Abkhazians, in Kolkhida, in Georgia, Armenia and the Crimea”. The work is written in the genre of keeping a diary, where he described everything heard and seen in detail, precisely defining the information on antique, medieval and his contemporary authors about this region. The striking illustration of this very important work is the honorary reward – the gold medal of French Geographical society, awarded to him in 1838.

The importance of “Travels” for Georgian original source studies should be especially noted: because of the known political events, a certain gap has appeared in Georgian historiography, concerning the description on the history of the first half of the 19-th century (after the conquest of Georgia by Russia). Hence, Dubois’ “Travels” acquires the significance of primary source in many historical aspects of the given period.

One part of Dubois’ work, completely dedicated to the description of Kutaisi and its population, is published in the given article.